

Bronislovas Kuzmickas

VIRSMAI, SUPRATIMAI, VERTINIMAI

Paradigminiai
pokyčiai
Lietuvos
visuomenėje

MOKSLO STUDIJA

MRU
MYKOLO ROMERIO
UNIVERSITETAS

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Bronislovas Kuzmickas

VIRSMAI, SUPRATIMAI, VERTINIMAI

Paradigminiai pokyčiai
Lietuvos visuomenėje

MOKSLO STUDIJA

Vilnius
2015

Mokslo studija parengta vykdant projektą „Paradigminiai šiuolaikinės Lietuvos visuomenės mąstymo pokyčiai ir europinė erdvė“ (projekto kodas VP1-3.1-ŠMM-07-K-03-025), finansuojamą Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę.

Recenzentai:

Prof. habil. dr. Antanas Andrijauskas, Vilniaus dailės akademija,
Dr. Dalius Viliūnas, Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Autoriaus indėlis:

Bronislovas Kuzmickas – 4,1 autorinio lanko

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto Filosofijos ir humanistikos instituto 2014 m. gruodžio 18 d. posėdyje (protokolo Nr. 1FHI-5) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto tarybos 2015 m. sausio 5 d. posėdyje (protokolo Nr. 1PV-31) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo leidybai komisijos 2015 m. sausio 14 d. posėdyje (protokolo Nr. 2L-4) pritarta leidybai.

Visos knygos leidybos teisės saugomos. Ši knyga arba kuri nors jos dalis negali būti dauginama, taisoma arba kitu būdu platinama be leidėjo sutikimo.

TURINYS

PRATARMĖ	4
ĮVADINĖS PASTABOS	6
1. MĄSTYMAS, VERTINIMAS	8
1.1. Vertinimas	9
1.2. Visuomenės mąstymas.....	9
2. LAISVĖS METAI	12
3. NELAISVĖS METAI	15
3.1. Darbai ir vaidmenys.....	15
3.2. Susidvejinimas	20
3.3. „Naujasis“ žmogus.....	23
3.4. Tauta ar liaudis?	25
4. LAISVĖJIMAS.....	29
5. IŠSILAISVINIMAS.....	35
5.1. Apie laikmetį.....	35
5.2. Laisvos veiklos erdvė.....	37
5.3. Darbas, individas, kolektyvas.....	39
5.4. Supratimų nedarna.....	41
5.5. Nuomonės, (ne) pasitikėjimas, nihilizmas.....	43
6. KULTŪRA: SUPRATIMAI IR VERTINIMAI	51
7. GLOBALIZMO TĖKMĖJE	61
7.1. Vartotojų visuomenė	61
7.2. Žinių visuomenė.....	63
8. APIBENDRINIMAI	67
LITERATŪRA	69
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	71

PRATARMĖ

Studija parengta vykdant mokslinių tyrimų projektą „Paradigminiai šiuolaikinės Lietuvos visuomenės mąstymo pokyčiai ir europinė erdvė“ (projekto kodas VP1-3.1-ŠMM-07-K-03-025), finansuojamą Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę. Tyrimo tikslas – nušviesti, kaip per istorinius virsmus kinta Lietuvos visuomenės mąstymas. Kintančiame visuomenės gyvenime įvyksta tokio masto permainos, kad aprėpia bemaž visas jos sritis, ardo, pertvarko, keičia naujomis politines, ūkines, teisines ir kitokias institucines jos struktūras, idėjinius pamatus. Tai ir yra istoriniai virsmai, politiniai lūžiai, ženklinantys vieno istorijos laikotarpio pabaigą ir kito pradžią. Be plataus masto virsmų, įvairiose visuomenės srityse pagal kiekvienos jų raidos savitumą vyksta ir siauresni pokyčiai, išipinantys į bendrą visuomenės kaitos kontekstą. Klostosi nauja visuomenės sandaros paradigma, kuriasi nauji politinės, ekonominės galios, kultūrinio poveikio subjektai. Permainų bangos nuvilnija ir per įvairius socialinius sluoksnius, žmonių sąmonėje keičiasi daugelio dalykų supratimai ir vertinimai. Mąstymo pokyčiai vyksta ne tik kaip objektyvių permainų padarinys, bet tam tikru laipsniu ir kaip reikšmingas tas permainas sukeliantis veiksnys. Prisimenant ispanų filosofo Ortegos y Gasseto mintis, galima pasakyti – revoliucija, prieš jai įvykstant gatvėje, įvyksta žmonių protuose.

Tokie pokyčiai paprastai yra visuomenės savaiminės raidos padarinys. Tačiau kartais visuomenės savaiminę raidą nutraukia išorinė agresija, įvyksta prievartinis istorinis virsmas, okupantas prievarta įgyvendina savo tvarką. Dėl to istorija nesustoja, anksčiau ar vėliau ateina ir išsivadavimo metas, padėtis vėl radikaliai keičiasi.

Studija skirta Lietuvoje vykusiam istoriniam virsmui. Ilgai brendęs, jis savo apogėjų pasiekė 1990 m. kovo 11-ąją, kai buvo paskelbtas Lietuvos Nepriklausomybės Atkūrimo Aktas, kuris grąžino Lietuvai suverenitetą. Tam, kad plačiau suvoktume šio virsmo reikšmę ir matytume įvykių sekos kontekstą, nušviečiama ir tai, kas buvo prieš jį. Tai penkiasdešimt metų trukęs okupacijų – sovietų, nacių ir vėl sovietų – laikotarpis, apie kurį jaunesnioji tautiečių karta žino jau tik iš istorijos vadovėlių, tėvų ir senelių pasakojimų.

Kad turėtume pokyčių vertinimo mastelį ir būtų aiškesnė istorinė perspektyva, kaip minėto laikotarpio priešistorė, bus trumpai aptariami ir kai kurie tarpukario Lietuvos Respublikos visuomenės mąstysenos bruožai. Taigi tyrimas aprėpia, nors nevienodu mastu, tris skirtingus politinius virsmus ir atitinkamus istorinius laikotarpius, sudarančius reikšmingą naujosios ir naujausios Lietuvos visuomenės mentaliteto istorijos atkarpą.

Tad studija yra apie praeitį ir dabartį, dėl to kyla keblumas jos autoriui, kuris negali būti nei „už“, nei „virš“ visuomenės mąstymo stichijos, nes pats yra vienas iš jos mažųjų subjektų, kartu stebėtojas ir dalyvis, galintis pažvelgti į visa tai ne kaip kitaip, o tik „savuoju kampu“, manantis, jog kaip tik toks ir gali būti siekiantis tikrumo mąstymas.

IVADINĖS PASTABOS

Pamatinė šios studijos prielaida yra teiginys, kad kiekviena socialinė aplinka, kiekviena kultūra (civilizacija) sukuria savą visuomenės ir eilinio jos nario – individo tipą. Tai reiškia, jog individai savo socialine padėtimi ir vaidmenimis, mąstysena, tikėjimais ir vertybėmis, savitapatos įvaizdžiais ir dar daugybe kitų dalykų yra tiesiogiai ir netiesiogiai, kaip vartotojai ir kaip kūrėjai, susiję su kultūra, socialine aplinka, kurioje gyvena.

Susietumas pasireiškia ir istoriškai – kiekviena istorinė epocha ar bent ilgesnis politiškai ir kultūriškai savitas laikotarpis taip pat formuoja savą žmogaus tipą su jam būdingais gyvensenos, mąstysenos ir jausenos ypatumais, kurie gali būti mokslinio aprašymo objektas. Mąstydamas, kas lemia vieno ar kito laikotarpio savitumą, kaip pagrindines išskiriu dvi visuomenės sandaros puses: pirmą – socialinę, politinę, ekonominę, teisinę struktūras, kurios objektyviai apibrėžia žmogaus gyvenimą; antrą – pasaulėžiūrą, moralės, politikos, religijos ir kitokias gyvenimą įprasminančias idėjas, kurios veikia mąstymą subjektyviai – gimdo ir grindžia motyvacijas, žadina lūkesčius, viltis bei kitokias individualias elgesio ir veiklos paskatas.

Tad savaime suprantama, kad istorinių virsmų bei epochų kaitos laikais keičiasi, kartais gana radikaliai, objektyvioji visuomenės sandaros pusė. Nuo jos sunkiai atskiriami pokyčiai, vykstantys visuomenės mąstymo lygmeniu, pirmiausia tose žmonių bendravimo ir veiklos srityse, kurios tiesiogiai priklauso nuo visuomenės objektyviosios sandaros pokyčių. Daug lėčiau keičiasi arba nesikeičia iš viso bendrosios mokslo, moralės, filosofijos, religijos idėjos, nebent būna naujųjų galios centrų tendencingai aiškinamos, nutylimos, draudžiamos.

Taip susidaro ištisas visuomenės gyvenimą objektyviai ir subjektyviai keičiančių veiksnių kompleksas, stumiantis pavienius individus ir ištisas jų grupes į neįprastą ir neaiškią padėtį, metantis didelius iššūkius jų saviškai ir mąstysenai. Šiam komplikuotam vyksmui apibūdinti vartoju paradigmos sąvoką iš Thomo Kuhno veikalo „Mokslo revoliucijų struktūra“, kuriame rašoma, kad paradigmos – „tai terminas, glaudžiai susijęs su normalaus mokslo sąvoka“ (Kuhn, 2003, p. 24). Nesunku pastebėti analogiją su istorija. Kaip „normalaus mokslo“ sistemoms, taip ir istorijos epochoms keičiantis, randasi ir keičiasi tiek nerašytos, tiek ir normine kalba surašytos lojalaus, „normalaus“, „sveiko“ ir kitokio laukiamo, reikalaujamo elgesio

taisyklės. Jos tiesiogiai ar netiesiogiai pasako ir tai, kas nepriimtina, netoleruotina, „nenormalu“. Kaitos priežastis nebūtinai būna revoliucinis istorinis virsmas. Moksle, mene, filosofijoje, kitose kultūros srityse paradigmatinės permainos – revoliucijos – vyksta pagal specifinius dėsningumus, kuriuos politinė raida nedaug gali paveikti.

Paradigmos, paradigmatinės apibrėžties sąvokos bus vartojamos apibrėžiant svarbiausius laikotarpio savitumo metmenis, parodant, kaip tie metmenys, jų visuma atspindi individo, bendruomenės, visuomenės mąstymą, lemia mąstymo pokyčius ir kartu yra tų pokyčių veikiamas. Paradigminiais laikytini tokie pokyčiai, kurie nėra atsitiktiniai ir daliniai, bet apima visą tam tikrą visuomenės, kultūros reiškinių sritį, apytikriai nubrėžia jų kaitos galimybes. Individo sąmonėje tokie pokyčiai tampa ilgalaike motyvacijos gaire, supratimo etalonu ir vertinimo norma. Neišsiversime be modernybės ir postmodernybės sąvokų, kuriomis apibūdinama kultūros ir visuomenės mąstymo kaita, nepriklausanti arba tik nežymiai priklausanti nuo politinių įvykių raidos.

Darbe nušviečiami tie Lietuvos visuomenės mąstymo ypatumai ir pokyčiai, kuriuos lemia dramatiška dviejų tautos egzistencijos būsenų – laisvės ir nelaisvės, o politologiškai – dviejų politinių sistemų – totalitarinės ir demokratinės – kaita. Tas laikotarpis – du vėlyvojo sovietmečio dešimtmečiai ir nepriklausomybės dvidešimtmetis, taigi, 4–5 dešimtmečių laiko tarpas, daręs ir tebedarantis poveikį 2–3 kartų žmonių mąstymui. Numatoma nušviesti ir tai, kuo pasižymi ir kur link krypsta visuomenės mąstymas dabar – laisvės, atvirumo, demokratijos sąlygomis.

Galima iš anksto pasakyti, kad tokie tautos būklę apibūdinantys visuomenės sandaros metmenys kaip laisvė ir okupacija, uždarumas ir atvirumas, vienpartinė ir daugpartinė politinė sistema, planinis ir rinkos ūkis, be daugybės kitų skirtumų, sudaro objektyvias sąlygas formuotis ir formuoja skirtingos patirties ir mąstysenos individų tipus. Jų padėtį minėtoje visuomenėje, daug pasakančią ir apie jas pačias, nušviesime daugiausia pagal tai, kokias galimybes jie turi: atvirai reikšti savo pažiūras, kliautis savo supratimu ir patirtimi ar tik laikytis valdžios nustatytų pasaulėžiūrinių ir aksiologinių schemų; patiems susikurti ir laisvai keisti darbo vietas ir socialinius vaidmenis ar turėti tik tai, ką leidžia ir ką siūlo valstybinė sistema. Reikšmingu minėtų laikotarpių kaitos ir paradigmatinės apibrėžties elementu taip pat laikysime žmogaus kaip asmenybės saviugdą, tautinės bei pilietinės saviraiškos galimybę, informacijos atvirumą, kitų tautų kultūros lobyno pasiekiamumą.

---

1. MĄSTYMAS, VERTINIMAS

Pokalbį apie visuomenės mąstymą pradedame nuo keleto minčių apie mąstymą apskritai, išskirdami tokius esminius jo komponentus kaip žinojimas ir vertinimas.

Racionalaus mąstymo prielaida yra žinojimas, kuris, pasak V. Sezemanos, pasireiškia kaip būvis – žinių turėjimas ir kaip vyksmas – pagava, žinių įgijimas, pažinimas (Sezemanas, 1987, p. 60, 186). Kaip žinių įgijimas, žinojimas yra ėjimas nuo nežinojimo, netikslaus, neteisingo – prie teisingo, aiškesnio, tikslesnio žinojimo. Kūrybiškai besiplėtojąs žinojimas (žinoti ką nors galima ir pasyviai) ir yra mąstymas tikrąja prasme, vykstantis kaip vienas po kito einančių mentalinių aktų seka. „Šia prasme pažinimas yra būtina susijęs su laiko tėkme“ (Sezemanas, 1987, p. 186). Tai reiškia, kad mąstymui yra būdinga trukmė, minties aktai trunka „prieš“ ir „po“, apima praeities ir ateities momentų suvokimą.

Visose kultūrose, taip pat labiausiai tradiciškose, kaip teigia anglų sociologas Anthony Giddensas (Giddens, 2000, p. 68), žmonės skiria ateitį, dabartį ir praeitį, pagal tai numato ir vertina savo veiklos alternatyvas. Tad ir individo, jų grupės mąstymas gali būti apibūdinamas ateities, dabarties, praeities momentų sekos suvokimo aspektu. Kartu tai yra ir žinojimo turinį sudarančių duotybių, tokių kaip gyva tiesioginė patirtis, praeities vaizdiniai, ateities įžvalgos ir kitokių, seka. Tai nėra tolygus judėjimas, bet kismas su pertrūkiais, intervalais, pokyčiais ir posūkiais.

Ir individualaus, ir visuomeninio lygmens mąstymas yra gyvas tiek, kiek operuojama kaskart atsinaujinančiomis žiniomis, kiek gebama žinias suprasti, aiškinti, jomis naudotis ir remtis, norint teisingiau, kūrybiškiau mąstyti. Tai vyksta pagal visuomenės viešojoje erdvėje vyraujančius standartus ir kriterijus – šie apmąstant plečiami ir tikslinami. Ieškantis ir kuriantis mąstymas negali sustoti, jam reikia nuolatos pasipildyti naujesnėmis, tikresnėmis žiniomis. Į šią aplinkybę tenka ypač atsižvelgti, nes mūsų laikais „žinios, kurių dukart padaugėdavo per tūkstantmečius ar šimtmečius, dabar tiek pat pagausėja vienoje kartoje arba per dešimtmetį“ (Rogers, 2005, p. 353).

Tai, kas pasakyta, sietina su individo amžiaus laikotarpių, gyvenimo situacijų ir patirčių kaita. Tai taip pat neatsiejama nuo istorinio laiko tėkmės, kuri skaidoma į atskirų sričių laikus (socialinį, kultūrinį, politinį),

turinčius savus skirties bei identifikavimo (laikotarpiai, amžiai, epochos) kriterijus. Visa tai įspaudžia „laiko žymes“ individų mąstysenoje.

1.1. Vertinimas

Dalykinių pažinimu grindžiamas mąstymas paprastai yra orientuotas į konkrečius tikslus ir veda prie tokių pat sprendimų ir pasirinkimų, o tai lemia tam tikrą vertybinę įžvalgą. Taigi mąstymas, kaip žmogaus pažintinio santykio su pasauliu būdas, yra susipynęs su skirtingos prigimties santykiu – vertinimu. Ryšys pasireiškia jau tuo, kad mąstymui bei jo rezultatams pagal tam tikrus kriterijus gali būti priskiriamas didesnis ar mažesnis vertingumas. Mokslo duomenys, hipotezės ir teorijos, kuriamos siekiant objektyvaus žinojimo, neišvengia klausimų apie naujoviškumą, pagrįstumą, teisingumą ir kitus kokybės matmenis, tad nėra „anapus“ vertinimo matmens. Efektyvumo siekiančiam mąstymui nėra svetimas ir privalomybės – „dera“, „reikia“, „privalu“ – modalumas.

Suvokiant, kad kultūros reiškinių akiratyje vertybės priklauso aukščiausių siekiamybių, o ne priemonių (nors santykis permainingas) rangui (Kuzmickas, 2013, p. 16–19), galima suprasti ir tai, kad vertybinis mąstymas kyla į visuotinybės lygmenį, išreiškiamą gėrio, grožio, teisingumo ir panašiomis idėjomis. Jos individui yra kaip idealios gyvensenos ir veikimo kryptingumo gairės. Gebėjimas apmąstyti ir vertinti visuomenės reiškinius šių idėjų šviesoje parodo vertybinį visuomenės mąstymo lygmenį. Siekis vadovautis šiomis idėjomis yra vienas iš kriterijų, vertinant politines partijas bei kitokius politinius darinius.

Mąstymą ir vertybines nuostatas sieja abipusis ryšys. Neabejotina, kad individas, remdamasis atsinaujinančiomis žiniomis, gali tikslinti savo sprendimus, tikslus, permąstyti jų motyvus, nors būtų sunku pasakyti, ar visa tai keičia ir jo pamatines vertybines preferencijas. Sunku, jeigu manome, kad vienoks ar kitoks vertybinis akiratis nėra formuojamas tik išorinių konjunktyrų, bet pasireiškia kaip laisvas asmenybės pasirinkimas. Kita vertus, nesunku pastebėti ir tai, kad tikslingas dalykinis mąstymas savo ruožtu nėra laisvas nuo išankstinio, nebūtinai įsisąmoninto, vertybinio nusistatymo.

1.2. Visuomenės mąstymas

Anksčiau apibūdintoje istorinio laiko tėkmėje ir skleidžiasi tas visuomenės dvasinės kultūros matmuo, kuris vadinamas visuomenės mąstymu.

Dėl savo platumo sąvoka nėra nepriekaištingai tiksli, nes visuomenė yra daugiasluoksnė, daugiariopė, be galo sudėtinga. Tai, kas joje vyksta, jos nariai apmąsto, supranta ir vertina pačiais įvairiausiais požiūriais. Ar galima apie šią įvairovę pasakyti ką nors apibendrinamo? Reikia bandyti, nes sąvoka vis dėlto nėra beprasmė, ji įvardija realų reiškinį, apie kurį galima daug ką pasakyti.

Visuomenės mąstymą suprantame kaip joje pulsuojantį, ją pačią reflektuojantį ir konstruojantį mąstymą, teikiantį koncepcinius ir norminius įvykių sampratų ir vertinimų pagrindus. Analogija su visuomenės pamatine ląstele – individu, kurio mąstymas gali būti suprantamas kaip refleksyvi veiksmų kontrolė, būdinga visai žmonių veiklai.

Vargu ar naudinga svarstyti, ką galėtume laikyti reprezentatyviausiais, „patikimais“ to mąstymo reiškėjais – tam tikrus socialinius sluoksnius, meno, mokslo, politikos, kitų sričių autoritetus, populiarius asmenis? Tokiais reiškėjais galėtume laikyti visus ir nė vieno išskirtinai. Minėti subjektai, kiekvienas savaip, prisideda prie visuomenės mąstymo kaip jo autoriai, reiškėjai, skleidėjai, vartotojai. Daug priklauso, kaip bus pateikta toliau, nuo objektyvių visuomenės pamatų, valstybės politinės sistemos. Prisimenant haidegeriškąjį „das Man“ (Heideggeris, 1992, p. 78) galima sakyti, jog kiekvienu istoriniu laikotarpiu dauguma žmonių apie daugelį dalykų mąsto taip, kaip mąstoma, kalba taip, kaip kalbama jų aplinkoje. Toks anonimiškas, nuasmenintas mąstymas yra visuomenės kasdienos realybė, tačiau nėra tikrasis mąstymas, kuris neatsiejamas nuo asmenybės, pasižymi pažintiniu kryptingumu.

Apibūdindamas šiuolaikinį kapitalizmą, amerikiečių mokslininkas Danielis Bellas rašo: „Kiekviena visuomenė siekia nustatyti prasmų sistemą, per kurią žmonės gali susieti save su pasauliu“ (Bell, 2003 p. 221). Plėtojama ši mintis pasako, jog per ilgalaikes tradicijų ir inovacijų sąveikas visuomenėje nusistovi tam tikri prasmingumo laukai, kuriuos žymi žinojimu grindžiami pasaulėvaizdžiai, vertybiniai prioritetai, norminės sistemos, atskleidžiančios asmens minties ir sąžinės laisvės galimybes, darančios ne tik inspiruojamąjį, bet ir norminamąjį poveikį.

Prasmų erdvės yra išdėstomos mokslo, teisės, religijos, filosofijos ir kitomis specifinėmis teorinėmis formomis, bet turi ir savo kasdienes, taikomuosius variantus – supratimus ir įvaizdžius, pasiekiančius visų sluoksnių žmones. Tokioje prasmingumo erdvėje kaip tik ir plėtojasi visuome-

niškai angažuotas individo mąstymas, palaikantis vertybes, dalyvaujantis jas kuriant.

Savas prasmingumo erdves sukuria kiekviena visuomenė, kiekviena istorinė epocha. Autoritariškos visuomenės pasižymi aksiologinių normų griežtumu bei įsakmumu, ribojančiu individo savarankiškumą ir konstruktyvios saviraiškos galią. Viešajame gyvenime vyraujanti inercija ir stereotipai blokuoja laisvą mąstymą. Bet ir tokiomis aplinkybėmis galima mąstyti inovatyviai ir kūrybiškai, išipareigojant siekti aukštesnių tikslų, peržengiančių nusistovėjusias paradigmines apibrėžtis. Atsiranda nepriklausomas mąstymas, avangardo judėjimai (Kavolis, 1995, p. 128), kitur – atitrūkstama nuo tikrovės, kylama link „amžinųjų dalykų“. Atsiranda ir radikalus mąstymas, pasireiškiantis tam tikra destruktivumo ir konstruktyvumo derme, kaip tik ir ruošiantis dirvą paradigminiams virsmams. Vis dėlto, teigia Vytautas Kavolis, vienoje visuomenėje atsiranda ir išeina į viešumą nepriklausomas mąstymas, avangardo judėjimai, kitose to nebūna.

---

2. LAISVĖS METAI

Naujojoje Lietuvos istorijoje esminės reikšmės įvykis, tikras istorinis virsmas buvo 1918 m. vasario 16-ąją Lietuvos Tarybos paskelbtas nepriklausomos, demokratiniais pamatais sutvarkytos Lietuvos valstybės su sostine Vilniumi atkūrimas, kuris reiškė moderniosios lietuvių valstybės gimimą. Taip buvo apvainikuotas lietuvių visuomenės mąstysenos laisvėjimas ir modernėjimas. XIX amžiaus antroje pusėje jis pasireiškė tautinio atgimimo tėkmėje, niūrioje spaudos draudimo ir knygnešių gadyneje, o XX a. pradžioje įgavo politinę išraišką.

Modernus žmogus, žvelgiant filosofškai, tai – autonomiškas subjektas, kuris vadovaujasi savo protu ir valia, o ne tradicijomis ir autoritetais. Tai potradicinės, pofeodalinės (pobaudžiavinės), įsitvirtinusio kapitalizmo visuomenės žmogus.

Feodalių laikų individo tapatinimą ir tapatinimąsi su konfesija, su luomu modernybėje keičia tapatinimasis su tautine bendruomene, tautiškumu, apimančiu visų, neišskiriant žemiausių, socialinių sluoksnių žmones. Istorijos arenoje luominę bajorų tautą keičia tauta kaip etnokultūrinė bendruomenė. Tautiškumas suprantamas kaip viena iš pirmapradžių žmogaus būties apibrėžčių. Tautinė jungtis tampa svarbesnė už konfesinę skirtį. Itin svarbus, šį vyksmą spartinantis veiksnys buvo didėjantis kaimo žmonių raštingumas, plintanti lietuviška spauda ir švietimas. Visa tai teikė naujų žinių, plėtė akiratį, skatino savarankiškai netradiciškai mąstyti.

Lietuviško raštingumo ir jo teikiamų žinių plitimas buvo vienas iš pamatinių veiksmų, kurie lėmė tolesnius žmonių socialinio elgesio ir mąstysenos pokyčius. Švietimas apribojo konfesinį universalizmą ir labai padėjo bręsti moderniajai lietuviškumo savivokai, atsiskiriant nuo lenkiškumo ir bajoriškų unijinių aspiracijų. Tuo pat metu lietuvių katalikiškoji konfesinė tapatybė buvo ganėtinai stipri ir veiksminga kaip priešnuodis prieš Rusijos vykdomą rusifikaciją.

Lietuvių išsilaisvinimo judėjimas, savitas ir kartu artimas kitų panašios istorijos tautų judėjimams, buvo ne izoliuotas, o vyko to meto idėjinių, pasaulėžiūrinių tėkmių kontekste. Romantizmo idėjos, išreikštos daugiausia grožinės literatūros kūriniuose, žadino istorinę atmintį ir tėvynės meilę, kėlė dvasią, stiprino pasitikėjimą ir ateities viltis. Pozityvistinė ideologija ir švietėjiška veikla kreipė lietuvių inteligentus į praktinį tautos prisikėli-

mo darbą. Abiem minėtais atžvilgiais produktyvi buvo lietuviškojo tautinio individualumo ir krikščioniškojo universalumo sąveika. Katalikiškoje aplinkoje subrendo ne vienas talentingas poetas, filosofas, spaudos, kultūros veikėjas.

Modernusis, autonomiškai mąstantis individas netradiciškai save kuria socialinėje politinėje erdvėje. „Modernybė sukuria tam tikras ypatingas socialines formas, iš kurių svarbiausia yra nacionalinė valstybė“ (Giddens, 2000, p. 27). Baigiantis Pirmajam pasauliniam karui, nuo Baltijos iki Adrijos jūros steigėsi modernios tautinės valstybės, laisvos nuo buvusių imperinių ir okupacinių priklausomybių. Viena iš tokių valstybių buvo ir Lietuva. Lietuviai išsikovojo nepriklausomybę kaip gebanti apsispręsti ir savo apsisprendimą apginti moderni tauta.

Visa tai leidžia kalbėti apie laipsniškai vykusį žmonių mąstysenos paradigminį kismą, dideliu mastu sutampantį su kartų kaita. Dalis vyresnio amžiaus žmonių dar mąstė ir vertino pagal savo ankstesnę patirtį („prie caro buvo geriau“), bajorijos sluoksnius mąstė senomis luominio išskirtinumo kategorijomis. Jaunajai kartai atstovaujantys politikai ir inteligentai kūrė tautiškumo principu grindžiamas socialinio ir kultūrinio gyvenimo formas, vykdė socialines pertvarkas (pvz., žemės reformą), steigė nepriklausomos valstybės institucijas.

Esmingai svarbus lietuviško moderniojo tapatumo bruožas buvo tas, kad tautiškumas sutapo su nepriklausomu valstybingumu, etninė kultūrinė tapatumo savivoka įgijo politinį matmenį, suaugo su valstybine pilietine savimone. Ilgai brendusi etninė kultūrinė savivoka atvedė iki nepriklausomos valstybės slenksčio. Jį peržengę lietuviai tapo politine tauta, sukūrusia nepriklausomą tautinę valstybę. Aiškiai suvokta, kad pagrindinė tautinės valstybės misija ir yra užtikrinti tautos istorinės būties tęstinumą, kurios raiškos viena svarbiausių sričių yra kultūra. „Tautinė valstybė neleidžia griežtai atskirti politinio ir etninio matmens. Didysis tautinės valstybės pašaukimas – derinti dvi ištikimybes – tautai ir valstybei“ (Jokubaitis, Lopata, 2014, p. 68).

Išryškėja naujas visuomenės mąstymo vertybinis matmuo – nepriklausoma valstybė suvokiama kaip vertybė, tautinis kultūrinis patriotizmas suauga su valstybiniu patriotizmu. Jį ugdo mokykla, karinė tarnyba, politinės partijos, visuomeninės organizacijos. Ne tik politikai, bet ir paprasti žmonės pradeda mąstyti valstybiškai, suvokti pamatines valstybės reikmes, skirti valstybę kaip Tėvynę nuo esamosios politinės valdžios.

Vertybinėje sąmonėje vyrauja tautos prisikėlimo ir išsilaisvinimo motyvai, iš jų plaukia tautinė savigarba ir pasididžiavimas. Vilniaus vadavimas tampa bene svarbiausiu nacionaliniu uždaviniu, turinčiu užbaigti tautos prisikėlimą. Kaip savos valstybės pilietis, lietuvis ima jaustis esąs lygiavertis su kitų valstybių piliečiais. Tai padeda vaduotis iš uždaros provincialios mąstysenos, atsikratyti menkavertiškumo jausmo. Sudaro subjektyvią prielaidą formuotis lietuviškai vakarietiškos orientacijos savimonei.

Iš esmės pliuralistiškame viešajame gyvenime nusveria tautininkiška katalikiška ideologija. Joje itin reikšminga tautos vienybės idėja. Vienybė yra suprantama kaip socialinių sluoksnių tarpusavio priklausomybių visuomena, būtina tautos, kaip pilietinės bendruomenės, egzistavimo sąlyga. Socialinių santykių srityje vienybė traktuojama kaip socialinis solidarumas, tarpusavio sutarimas.

Kad ir kaip būtų vertinamos valstybės vidaus politinės peripetijos ir autoritarinis tautininkų valdymo būdas, galima tvirtai teigti, jog tarpukario Lietuva buvo kultūriškai atvira, ekonomiškai sparčiai kylanti valstybė. Jos piliečiai galėjo laisvai rinktis užsiėmimą, naudotis savo turtu, išvykti ir parvykti, gauti informaciją, reikšti savo nuomonę.

Per nepriklausomybės dvidešimtmetį atsiskleidė laisvo žmogaus mąstysenos paradigminiai bruožai, vertybiniai kriterijai. Nusistovėjo produktyvus privačių interesų ir bendrojo intereso santykis, kuris pasireiškė tiek vietiniu, tiek ir platesniu visuomenės mastu. Tai liudijo gausios visuomeninės ir kultūrinės organizacijos, populiarios tarp jaunosios kartos, rodančios savaiminį visuomenės iniciatyvumą.

---

3. NELAISVĖS METAI

Modernios valstybės – Lietuvos Respublikos – vystymąsi nutraukė 1940 m. išorinės agresijos įvykdytas virsmas – sovietinė okupacija, kuriai būdinga totalitarinė politinė sistema. Naujoji tikrovė šokiravo ir žiauriai kontrastavo su ligtoliniu visuomenės gyvenimu. (Antrojo pasaulinio karo pradžia, nacių okupacija, holokaustas, antroji sovietinė okupacija, tautos priešinimasis jai – atskiros tyrimo objektas.) Šios studijos tyrimo sritis, kaip jau minėta, – vėlyvasis sovietmetis, kai jau buvo atslūgusios ankstyvajam (stalinistiniam) sovietmečiui būdingos represijos, apytikriai 1970–1990 m. laikotarpis, ir nepriklausomybės dvidešimtmetis.

Pateikdamas apibendrintą sovietinio režimo Lietuvoje paradigmę apibrėžti, kaip esminius nurodau šiuos jos sandaros matmenis: okupacija, vienpartinė politinė sistema, valstybinė nuosavybė ir planinis ūkis, uždaramas, privaloma oficiali pasaulėžiūra ir ideologija, tautinės sąmonės slopinimas. Visa tai buvo nuosekliai įgyvendinama praktiškai ir pateikiama ideologiškai, griežtai laikantis nuostatos, kad „ideologiniame fronte“ negali būti jokių nuolaidų. Buvo atvirai puolamas savarankiškas mąstymas, pavergiamas laisvas protas. Slopinamas ne tik politinis, visuomenės aktyvumas, nutrūksta privačių interesų ir bendrojo gėrio ryšiai. Nebelieka ir bendrojo gėrio, jeigu jį vertiname kaip daugumos žmonių bendrų troškimų ir pastangų įsikūnijimą. Vietoje jo deklaruojama utopiška abstrakcija – komunizmas.

3.1. Darbai ir vaidmenys

Individo socialinės padėties apibūdinimą, manau, tikslinga pradėti nuo darbo rinkos klausimo. Vienas iš svarbių ideologijos akcentų yra nuostata, kad sovietinės santvarkos visuomenės, kitaip nei kapitalistinio pasaulio visuomenių, nekamuoja nedarbo problemos. Iš tikro taip ir yra – visi žmonės turi darbą, o tiksliau – dalyvauja valstybinėje darbo bei kitokios veiklos sistemoje, išskyrus moksleivius ir pensininkus, bet ir jų socialinis statusas ideologiškai ir politiškai yra apibrėžtas. Industrializacija plečia darbo vietų tinklą miestuose, bet nėra kitokių darbo vietų, tik „valdiškos“. Nes ir nuosavybė – tik valstybinė ir kolektyvinė (kolūkių, tarybinių ūkių) –

yra laikoma teisėta. Privati (kapitalistinė) nuosavybė, išskyrus buitinę, yra nusavinama, laikoma išnaudojimo ir kitokio socialinio blogio šaltiniu.

Tokia tvarka sulaužo vieną pagrindinių žmogaus teisių – asmens teisę į nuosavybę. Atmetamas turėtasis tokios teisės pagrindimas. Tai turi žmonėms sunkių socialinių ir psichologinių padarinių. Pasikeičia „nušalinto“ nuo turėtos nuosavybės žmogaus socialinė savitapata ir požiūris į darbą. Nuosavybės teisės į savo žemę netektį ūkininkas vertina kaip atėmimą, apipšimą, nesuprantamą ir niekuo nepateisinamą neteisingumą. Jis dar ilgai mąsto kaip laisvas ir jaučiantis atsakomybę savininkas, piktnasi ir šaiposi iš viršininkų nemokšiškumo. Tik pamažu, po priverstinės kolektyvizacijos, jis ima suvokti save kaip beteisį, nuo valdžios priklausomą kolūkietį („kolchozninką“).

Viešąją erdvę užpildo darbo ideologija, kurią sudaro marksistinė teorija, jog „darbas sukūrė žmogų“, politinė dogma apie darbo žmonių valstybę, moralistinė retorika, jog darbas yra kiekvieno pareiga ir garbės reikalas. Prisideda ir meno kūriniai, vaizduojantys „darbo žmogų“ ir „didžiąsias statybas“. Individas yra laisvas kažkiek rinktis iš valstybės teikiamų darbo vietų ir siūlomų socialinių vaidmenų, pirmiausia pagal profesiją. Bet negali nedirbti, nepriimti jokio vaidmens, nedirbančio asmens laukia pavojus pakliūti į veltėdžių ir kitokių valstybės netoleruojamų „personažų“ kategoriją, susilaukti atitinkamų sankcijų.

Darbštiesiems lietuviams darbo aukštinimas yra suprantamas ir priimtinas, tačiau jie sunkiai suvokia, kodėl kalbos iš valdžios tribūnų neatitinka tikrojo darbo rezultatų. Spauda, radijas pompastiškai kalba apie darbo laimėjimus, viršijamus penkmečių planus, tačiau dirbantieji nieko aiškaus negali sužinoti apie tikrąją padėtį, nes aplinkui mato tik nenašų darbą, prastą gaminių kokybę, prekių, ypač maisto produktų, stoką.

Kita tokios padėties savybė yra ta, kad žmogus negali laisvai pats sau susikurti legalios darbo vietos kaip pragyvenimo šaltinio ir atitinkamo vaidmens. Negali turėti platesnei ūkinei ir kitokiai veiklai reikalingos privačios nuosavybės. Darbas aukštinamas, bet kartu ribojama darbo veiklos laisvė, taip iš esmės pakertama ir darbo ideologija. Už privačią ūkinę iniciatyvą, išskyrus miestiečių kolektyvinius sodus ir kolūkiečių „arus“, gresia nemenki nemalonumai.

Netoleruojama ir bet kokia kita raiškesnė, valdžios neapčiuota visuomeninė, kultūrinė iniciatyva. Išimtis – menininkai, jiems sudaromos gana geros kūrybinio darbo sąlygos, jeigu jie yra valstybės pripažintų kū-

rybinių organizacijų nariai. Tačiau ir rašytojas, ir dailininkas, ir kompozitorius yra tik savotiški tarnautojai valstybinėje darbo sistemoje. Jie kuria ne kaip laisvi menininkai, o kaip užduoties kurti ideologiškai angažuotą meną vykdytojai, turintys nenukrypti nuo „socialistinio realizmo“ reikalavimų.

Vis dėto tikrovė yra daug sudėtingesnė ir dinamiškesnė, ribojimai ir draudimai nėra visagaliai. Jie bejėgiai prieš smulkia nelegalią privačią veiklą (slaptas įmonės), daugeliu gijų susijusią su pusiau legaliu valstybinio turto vogimu ir korupcija. Kai kurie žmonės šitaip patys užtikrina sau pragyvenimą ir dar daugiau.

Taigi darbo iniciatyva nėra visiškai nuslopinta, ji spontaniškai pasireiškia nelegaliais būdais. Tai rodo daugelio piliečių mąstymo neloyalumą ekonominei režimo tvarkai. Ilgainiui, režimui silpstant, ima kilti ir savaiminės kultūrinės iniciatyvos, pradžioje vos pastebimos, vėliau vis platesnio užmojo, įgaunančio ir platesnę visuomeninę, pagaliau ir politinę reikšmę.

Reikia pažymėti, jog galimybė turėti darbą yra labai svarbi žmogaus gyvenimo aplinkybė, užtikrinanti bent jau minimalų pragyvenimą ir socialinį saugumą. Tai rodo, kad šioje visuomenėje žmogus socialiai nėra paliekamas vienas. Jis matomas kaip sociumo dalis, juo „rūpinasi“ valdžia, auklėja mokykla, darbo kolektyvas. Už jo gyvenimą, bent ideologiškai, yra atsakingas „kažkas“, mažiausiai – jis pats. Bet tai išorinė pusė. Pažvelgus atidžiau, nesunku suvokti, jog toks „rūpinimasis“ nedaug ką bendro turi su deklaruojamu socialistiniu humanizmu. Kartu tai ir netiesioginis socialinės kontrolės, manipuliavimo žmonėmis, jų laisvos saviraiškos, mąstymo ribojimo būdas.

Visuotinė darbo privalomybė gali būti suprantama kaip deklaruojamo visų lygybės principo sukonkretinimas. Tai pasireiškia kaip kolektyvo pirmumo individo atžvilgiu nuostata. Normalioje visuomenėje tokią nuostatą galima vertinti kaip demokratišką daugumos valios pirmumo pripažinimą. Bet totalitaristiškai valdomoje visuomenėje faktiškai tai reiskė asmens nuvertinimą, nepagarbą jo individualybei. Nuvertinamas ir kolektyviškumas, nes faktiškai prilygsta anonimiško masiškumo būsenai, kai visi lygūs tu, kad yra vienodi, niekas neturi išsiskirti ir pasirodyti, kad yra kitoks, „nelygus“. Tai matoma ir buitinėje kasdienybėje – virtuvę ir garderobą „reguliuo“ ne tiek individualūs skoniai, kiek tai, kas per nuolatinius „tiekimo pertrūkius“ pasirodydavo parduotuvėse. Tokia lygybė naikina laisvę kaip autonomiškos saviraiškos galimybę (Mickūnas, 2013, p. 157).

Dėl tokios, kaip aprašytoji, darbo politikos, iniciatyvų ir ieškančių mąstymą keitė adaptatyvus, prisitaikantis, hierarchiškai orientuotas mąstymas. Bet ir šis retsykiais neišsiverčia be iniciatyvos ir išradingumo, tik šios kokybės šiuo atveju pasireiškia gana savotiškai, siekiant specialių tikslų. Lietuviški nomenklatūros atstovai mąstė neabejotinai iniciatyviai ir įžvalgiai, kai stengėsi Maskvos įstaigose „pramušti“ lėšų, reikalingų Lietuvos visuomenei naudingiems kultūros ir mokslo plėtros sumanymams įgyvendinti. Gebėjimas analizuoti ir vertinti padėtų taip pat labai padėdavo, kai būdavo norima išvengti iš „centro“ ateinančių nepageidaujamų įpareigojimų, dėl to, pavyzdžiui, ataskaitose nepateikiant tikrų duomenų apie planų vykdymą ir pan. Mąstymo iniciatyvumas pasireiškėdavo, kai dėl savanaudiškų tikslų būdavo bandoma, liaudiškai tariant, „apmauti“ valdžią.

Vis dėlto iniciatyvumui ir kūrybiškumui darbo sferoje nepalankios sąlygos nenustelbia tų aplinkybių, kurios kaip tik reikalauja inovatyvaus mąstymo, sudaro galimybes naujiems socialiniams vaidmenims. Svarbiausia iš tokių aplinkybių – industrializacija ir miestų plėtra, įvairių gyvenimo sričių technologizacija, gyventojų bendrojo išsilavinimo kilimas. Žvelgiant plačiau, tai politikos atžvilgiu neutralūs civilizaciniai procesai, tačiau istorija taip susiklostė, kad Lietuvoje jie sparčiai vyko kaip tik sovietiniu laikotarpiu.

Valdžiai vykdant „socializmo statybų“ planus, didesniuose miestuose intensyviai vystoma pramonė, ją aptarnaujanti infrastruktūra, tam reikia darbininkų, tarnautojų, kitokių specialistų. Šią reikmę tenkina daugiausia iš kaimiškų vietovių atvykstantys ir vyriškos, ir moteriškos lyties jauni žmonės. Jiems darbas mieste, be kitokių motyvų, patrauklus tuo, kad suteikia progą pabėgti nuo kolektyvizacijos, nuo kolūkinės vadovybės savivalės, nuo sunkių žemės ūkio darbų. Analogiškos aplinkybės lėmė ir tai, kad didėjo labai kvalifikuotų techninių specialistų gretos. Darbo ir gyvenimo sąlygų pokyčiai paveikia ir mąstymą.

Reikia pasakyti, kad Lietuva nuo seno yra daugiau kaimiškos nei miestietiškos kultūros šalis, miestų, ypač didesnių, nedaug, o jų miestietiškas, kaip socialinė ir kultūrinė kategorija, neturi savitų bruožų. Tokios miestietiškos aplinkos, kuri atvykėlius įtrauktų į savo terpę ir skiepytų atitinkamus gyvenimo būdo įpročius pirmaisiais pokario metais Lietuvos miestuose, galima sakyti, nebuvo. Karas ir pokaris smarkiai pakeitė kone visų Lietuvos miestų gyventojų sudėtį, suardė buvusią socialinę sanklodą.

Sovietinė industrializacija, spartindama miestų augimą, labai prisidėjo ir prie miestietiškos kultūros vystymosi.

Vis dėlto, kaip visais laikais, taip ir tuometinio režimo sąlygomis, miesto gyvenimas teikė žmogui daugiau individualios laisvės negu kaimas. Darbininkas, tarnautojas turėjo apibrėžtą darbo laiką, pastovų atlyginimą ir laisvalaikį, kurį galėjo leisti savo nuožiūra. Tam miestietiška aplinka teikia gan plačių galimybių. Atvykstantiesiems į miestus adaptuojantis – sprendžiant darbo ir buities klausimus, aiškėjo ir jų kultūriniai interesai. Jiems tenkinti kurį laiką užteko iš gimtinės atsivežtos liaudiškos kaimo kultūros. Tačiau savarankiškai leidžiamas laisvas laikas skatino gręžtis ir į miesto siūlomą kultūrą, kurios bendrąjį foną tuo metu sudarė lengvai prieinama smarkiai ideologizuota masinė kultūra (kinas, radijas, spauda, vėliau – televizija). Atsineštos liaudies kultūros ir masinės miesto kultūros sandūroje formavosi savita populiarioji kultūra, kuri keitėsi ir skaidėsi kartu su bendraisiais gyvenimo ir mąstysenos pokyčiais.

Darbas, susijęs iš esmės su pramonine gamyba, kaip ir gyvenimas mieste apskritai, atitinkamai keičia atvykusiojo mąstyseną. Kaimietiškoje aplinkoje susiformavusi pasaulėjauta pasižymi artimumu gamtai, natūraliam gamtiniam pasaulėvaizdžiui, atviros erdvės pajauta – visa tai miestietišškai pasaulėjautai nebūdinga. Kaimo žmogus yra savotiškas universalas, jis nėra specializuotas, moka įvairius darbus, jo darbinio tapatinimosi, turinčio ir savo kultūrinį dorovinį turinį, erdvė yra gana plati. Be to, kaip teigia vokiečių kultūros sociologas Georgas Simmelis (Simmel, 2007, p. 286), miesto (didmiesčio) gyvenimas primeta punktualumą, apskaičiavimą, tikslumą, tai niveliuoja individualumą, šalina iš gyvenimo turinio iracionalius, instinktyvius impulsus. Tai nebūdinga kaimietišškai aplinkai.

Socialinių santykių srityje, ir mieste, ir kaime, nuolat propaguojamas bendruomeniškumas, kaip konkreti jo forma yra nurodomas kolektyvas – darbovietėje, mokykloje, gyvenamosios vietos bendruomenėje. Buvimas aktyviu kolektyvo nariu – tai savotiškas papildomas, be tiesioginių asmens pareigų, socialinis vaidmuo. Jis svarbus ir kaip pilietiškumo, lojalumo požymis. Pasyvumas, nedalyvavimas suprantamas kaip visuomeninės veiklos vengimas, taigi, neigiamas asmens bruožas. Itin svarbus kolektyvo veiklos būdas – reguliariai rengiami susirinkimai, kuriuose svarstomi realūs darbo, o dažniausiai „iš aukščiau“ nuleidžiami klausimai. Kolektyvo nariui privalu ne tik dalyvauti susirinkimuose, bet ir reikšti savo nuomonę darbotvarkės klausimais. Tačiau individualus balsas neturi tikros vertės,

nes vyrauja nerašytas požiūris, jog kolektyvinė nuomonė yra pranašesnė, teisingesnė už asmens nuomonę. Toks požiūris grindžiamas pseudodemokratinio teiginiu, jog dauguma (tai yra „liaudis“) visada yra teisi. Paprastai iš anksto būdavo aišku, kokia ta „kolektyvo nuomonė“ ir kokie turi būti svarstymo rezultatai. Taip savaiminės bendruomeninės veiklos erdvė yra „nusavinama“, raiškesnė iniciatyva galima tik valdžiai kontroliuojant. Tokios „kolektyvinės nuomonės“ diktatūra yra individualybių niveliacijos, individo valios slopinimo, pajungimo „daugumos“, t. y. valdžios, nuomonei, priemonė.

Atidžiau pažvelgus, aktyvus individo reiškimasis kolektyve yra dvipusiškas reiškinys – pasirodo išoriškai, bet turi ir vidujišką, asmenišką šaltinį. Išoriškume daugiau ar mažiau atsiskleidžia vidujiškumas. Sovietiniame kolektyviškumo modelyje vidujiškumas ir išoriškumas išsiskiria, išoriškumas „nusavinamas“, kartu ir visa bendruomeniškumo erdvė. Atskirtas nuo vidujiškumo žodinis išoriškumas tampa svetimas pačiam tą žodį sakančiam asmeniui. Sakyti, ką galvoji, yra beprasmiška ir net rizikinga. Paprastai kalbama taip, „kaip reikia“. Vienintelis būdas išlaikyti šioki toki susidomėjimą – žiūrėti į susirinkimą su ironija kaip į nevykusį spektaklį, gal net kaip į komediją. Taip atkuriamas „nenormaliai normalus“ bendruomeninis ryšys. Bet toks „sukolektyvintas“ bendruomeniškumas kaip tik ir trikdo normalius bendruomeninius ryšius.

Būtų neteisinga manyti, kad nebuvo ir kitokių kolektyvų, tokių, kuriuose individuali nuomonė turėjo savo vertę, bendravimas nebuvo susvetimėjęs. Tai mokslinio, meninio, kitokio kūrybinio, kultūrinio darbo kolektyvai. Vidujiškumo ir išoriškumo darna atkuriamą privataus pobūdžio bendraminčių susibūrimuose.

3.2. Susidvejinimas

Režimui neužtenka vien to, kad žmonės dirbtų savo darbą ir laikytųsi bendrosios tvarkos, jis siekia užvaldyti ir žmonių protus bei sąžinę. Tam tarnauja be išlygų privaloma ideologija, kuria siekiama kurti komunistinės mąstysenos žmogų. Praktiškai tai veikia kaip totalitarinė dvasinė prievarta, nukreipta prieš savarankišką mąstymą ir laisvą saviraišką, prieš tai, kas yra žmogaus kaip laisvos, orios ir moraliai atsakingos asmenybės branduolys. Veiksminga pagalbinė tokio žmonių „auklėjimo“ priemonė – sėjanti baimą visuotinė sekimo ir skundimo atmosfera. Tai ypač būdinga ankstyvajam

(stalinistiniam) sovietinio režimo laikotarpiui, kai niekas, įskaitant ir pačius režimo šalininkus, negalėjo jaustis politiškai saugus. Apie tai liudija to laikotarpio nuolatinės „liaudies priešų“ paieškos, politiniai „valymai“ net ir aukštų kompartijos vadovų gretose.

Slovėnų filosofas, tyrinėjantis totalitarizmą, Slavojus Žižekas rašo: „Viena iš totalitarinių režimų strategijų yra turėti tokį griežtą teisinį reglamentavimą, kad, supratęs jį pažodžiui, kiekvienas būtų kuo nors nusikaltęs“ (Žižek, 2010, p. 153). Kiekvienas jaučiasi kaltas ir dėl padarytų, ir dėl nepadarytų veiksmų, bet režimas kai kada gali būti „galestingas“, netaikyti bausmių tiesiogiai. Pilietis stengiasi „neišsišokti“, gyvena nuolatinėje baimėje ir kartu tikisi valdžios malonių. Kitaip tariant, valdžia pasilieka sau teisę nuspręsti piliečio likimą. Tai „vertikalaus“ valdymo tradicijos, vadinamos bizantiškąja, variantas. Plačiąja prasme totalitarinio viešpatavimo, tiek sovietinio, tiek nacistinio, padariniai, kartu ir jį palaikančios priežastys – tai moralinio prado sunaikinimas, juridinio asmens nužudymas žmogui (Arendt, 2001, p. 430, 432, 436). „Totalitarinis viešpatavimas siekia panaikinti laisvę, net sunaikindamas žmogaus spontaniškumą apskritai“, – teigia kapitalinio veikalo apie totalitarizmą autorė (Arendt, 2001, p. 392).

Tęsiant pokalbį šia tema, reikia grįžti prie darbo klausimo. Oficialūs žmogaus vaidmenys, pareigos ir atsakomybės yra daugiau išviršinė dalyko pusė, turinti ir savo vidinę pusę. Itin svarbi yra pastarosios individuali motyvacija, dideliu mastu ir lemianti tai, kaip dirbama, kaip atliekami vaidmenys ir pareigos, kaip jaučiama atsakomybė. Todėl motyvacijos sritis nėra paliekama laisvam individo apsisprendimui. Ideologinio poveikio metodais siekiama įteigti oficialiuosius stereotipus ir požiūrius į darbą, visuomenę, valstybę. Tie stereotipai pradedami kalti į galvą nuo pat vaikų darželio, niekam nevalia jais abejoti, juo labiau ginčytis, jų privalu laikytis ir darbo metu, ir laisvalaikiu. Šiuo požiūriu niekas neturi alternatyvos.

Jeigu žmogaus pažiūros atitinka tai, ką sako ideologija, t. y. jeigu jo mąstymo paradigma iš esmės dera su visuomenės sandaros ir jos ideologinio aiškinimo paradigma, tuomet problemos nebėra. Tuo pasižymi sovietinio gyvenimo būdo formuojamo žmogaus, dabar vadinamo „homo sovieticus“, mąstymas. Daugmaž toks yra kolaboranto mąstymas. Vis dėlto nėra taip, teigia Vytautas Kavolis, kad visuomenėje, net ir pačiose stabiliausiose civilizacijose, simboliniai modeliai laikui bėgant nesikeistų, kad „tam tikras modelis tam tikru laikotarpiu absoliučiai dominuotų“ (Kavolis, 1995, p. 71).

Ne kitaip ir sovietinėje visuomenėje. Dėl paslėpto vidinio problemiškumo joje nepastebimai kaupiasi pokyčių galia. Problemiškumas kyla iš to, kad dalis žmonių mąsto ir tikrovę vertina ne taip, kaip reikalauja ideologija, juoba kad ir ideologija jos aiškintojų ne visai vienodai interpretuojama. Tačiau niekas negali nerizikuodamas savo nuomonės pareikšti viešai. Problemiškumą didina ir tai, kad dalis žmonių nesijaučia savi šioje visuomenėje, nesuranda sau tinkamų vaidmenų ir tik vaidina, kad atlieka tai, kas privaloma. Kaip teigia čekų filosofas disidentas, surasti tinkamą vaidmenį reiškia surasti save, savo vietą gyvenime (Patočka, 2002, p. 121).

Yra tik du pagrindiniai išeities iš tokios padėties būdai: nebojant grėsmės, atvirai reikšti opozicines pažiūras, rinktis rezistento, disidento kelią, ir iš karto atsidurti už „oficialios paradigmos“ ribų; arba, neatskleidžiant tikrųjų pažiūrų, gyventi dvilypį ir dviprasmišką konformisto, prisitaikėlio gyvenimą. Pirmųjų yra labai nedaug, antrųjų – didžioji dauguma. Pastarieji gyvena tarsi dvejose tikrovėse ir mąsto pagal dvi paradigmas: viena – išviršinė, atgręžta į viešumą, daugmaž atitinka režimo tvarką ir yra pakanti jos netiesai, kita – vidujinė, nerodoma, su savo tiesa ir vertybėmis, savais informacijos, dažniausiai nelegaliais, šaltiniais.

Tokia proto būseną nėra paprasta ir lengva, dvilypumas ardo asmens tapatumą. Jis smerkia okupacinę valdžią, giliai širdyje jos neapkenčia, bet smerkia ir pats save, praranda savigarbą, pats nebežino, kuri jo gyvenimo pusė – vidinė ar išorinė – atskleidžia jo tikrąjį „aš“. Ciniškas pragmatizmas, abejingumas vertybėms apskritai, kylantis iš netikėjimo tuo, kas oficialiai sakoma, taip pat yra išeitis iš dviprasinės būsenos.

Nors egzistuoja ideologinis diktatas, ribojimai ir varžymai, kultūrinis gyvenimas yra gana intensyvus ir įvairus. Kultūra turi aukštą prestižą – mokslininkas, menininkas visuomenės akyse yra elito žmogus. Ideologijos kanonų tinklas nepajėgia aprėpti visos kultūrinės teritorijos. Lieka „laisvų erdvių“, „neutralių“ temų ir žanrų, į juos gali būti nukreipiama visa talento energija. Tikrasis menas išgyvena. Talentas ir atsidavimas kūrybai kompensuoja tas paskatas, kurių meno žmonės negali gauti dėl atskirties nuo platesnio pasaulio kultūrinio gyvenimo.

Menininkai, bent jau dauguma, nestovi opozicijoje, juos patraukia ir valdžios siūlomos temos, kai kuriose iš jų slypi ne tik ideologizuotas turinys. Ne vienas tokių kūrinių praturtina šiuolaikinės lietuvių kultūros lobyną, nors kai kurie meniškai atlikti darbai atsidūrė Grūto parke. Mene, kaip ir kitose srityse, neišvengiama dvejinimosi, įvardijamo konformizmo

ir nonkonformizmo terminais. Abu jie gali būti taikomi daugelio dailininkų kūrybai, nes jie dalį savo darbų skiria viešumai (parodoms), atiduodami „duoklę“ temų, siužetų ir formos požiūriais, tuo pat metu tapo ir visai kitaip, laikydamiesi savo estetinių intucijų (Andriuškevičius, 2013, p. 285–286).

Ne retenybė ir nusistatymas nedalyvauti „melo kultūroje“, t. y. nesirodyti su savo kūriniais viešajame gyvenime, nieko neskelbti spaudoje, tenkintis siaura panašios mąstysenos ir patikimų asmenų aplinka. Bet ir tokiu atveju menininkas nėra laisvas nuo susidvejinimo, tik jau kitokio – esi subjektyviai „švarus“ ir ištikimas savo tiesai, bet ir praradęs egzistencinį ryšį su savimi, plačiau nežinomas. Gerai, jeigu tik „iki laiko“. Tai pagrindžio kultūros kelias.

Mąstymo dvilypumo nepavyksta išvengti socialiniams ir humanitariniams mokslams, jiems keliami aukšti ideologiniai reikalavimai. Pavyzdžiui, sociologai savo darbuose turi vadovautis abstrakčiu neegzistuojančio objekto – socialistinės visuomenės – modeliu, aprašyti tikrovę – kokia ji „turi būti“ pagal ideologiją, bet ne kokia iš tikro yra, nors kaip tik tokioje tikrovėje sociologai gyvena ir tvarko savo privataus gyvenimo reikalus. Šitoks susidvejinimas, tapęs kasdiene norma, negalėjo neatsiliepti mokslininko asmenybei. „Profesinio susvetimėjimo terpėje jis prarado dvasinę autonomiją, suvokė save kaip pasyvią „sistemos“ ar įstaigos dalelę“ (Raportas, 1997, p. 128).

Ne tik socialinių mokslų darbuotojui, bet ir eiliniam piliečiui sunku išlaikyti savo mąstysenos vientisumą, nes oficialioji retorika apie liaudies gerovę, pagarbą darbo žmogui, neribotas jo galimybes aiškiai kontrastuoja su socialine lygiava ir reglamentavimu, nustatančiu siauras darbininko, kolūkiečio, tarnautojo galimybių ribas. Socialinis skirtumas tarp paprastos liaudies ir nomenklatūrinio elito kruopščiai maskuojamas, deklaruojant partijos ir liaudies vienybę.

3.3. „Naujasis“ žmogus

Viena iš viešojo diskurso temų, ypač propaguojama švietimo sistemoje ir ne ką mažiau kitose kultūros srityse, yra „naujo žmogaus“, kaip siekiamybės, ugdymas. Propaganda be paliovos populistškai kalba apie dorovingą, pareigingą, visuomenišką, nesavanaudišką, darbštų ir kitokiomis teigiamybėmis pasižymintį asmenį, kurio bendrasis vertinimo kriterijus – atsidavimas „komunizmo idealams“. Filosofinio konceptualumo lygmeniu

toks žmogus – „komunizmo statytojas“. Tai visapusiškai išsivysčiusi, harmoninga asmenybė, pasižyminti intelektualiu, emociniu, doroviniu bruožu ir nesavanaudiškų interesų darna. Kaip tik į tokį asmenybės modelį orientuojamas jaunosios kartos auklėjimas.

Buvo nesunku suprasti, jog tokia nerealaus tipo abstrakcija yra ne kas kita kaip klasikinės kultūros personažų teigiamų bruožų rinkinys. Jame galima išvelgti ir modernaus, savarankiškai mąstančio ir savimi pasitikinčio individo siluetą. Tačiau ne mažiau akivaizdu ir tai, kad tokio žmogaus idealas sovietinėje tikrovėje, kuri yra nepakanti savarankiškam mąstymui ir kitokiai nepriklausomai modernaus individo raiškai, yra neįmanomas. Ideologija nepriima ir egzistencialistinės, gyvenimo prasmės ieškančio asmens laisvės, juo labiau į transcendenciją kreipiamos jo savivokos. Žmogaus būties tikrovė redukuojama į „horizontalų“ socialinio determinizmo lygmenį.

Esmingai svarbi „naujojo“ žmogaus formavimo priemonė buvo ateistinis auklėjimas, kaip išskirtinė materialistinės pasaulėžiūros propagavimo sritis. Pakeltų į savotiškos valstybinės religijos rangą ir diegiamų nuo pat vaikų darželio materializmo ir ateizmo paskirtis buvo auklėti žmogų, atsikračiusį „religinių prietarų“ ir išpažįstantį materialistinę pasaulėžiūrą kaip mokslišką ir vienintelę teisingą. Būtų klaidinga manyti, kad ateizmo propagavimas buvo laisvamanybės tradicijas tęsianti švietėjiška veikla. Paprasta laisvamanybė režimo netenkino. Siekta daugiau – sunaikinti religiją kaip dvasinį reiškinių, o svarbiausia – sunaikinti Bažnyčią.

Intensyvus ateistinės pasaulėžiūros skiepijimas slopino idealiąją žmonių elgesio motyvaciją, iš sąmonės buvo ištrinamos tokios moralinės paskatos kaip gailėstingumas, atleidimas, susitaikymas, atgaila, artimo meilė. Kultūros diskurse nyko atitinkamos sąvokos. Ateistinėje propagandoje nebuvo tenkinamasi argumentuojamu įtikinėjimu, buvo stengiamasi diegti neapykantą Bažnyčiai, kunigams, tikintiesiems. Karingas antireliginis nusiteikimas yra sunkiai paaiškinamas vien politiniais motyvais, totalitaristinė valdžia gali nesikišti į religijos dalykus ar net siekti panaudoti religiją savo tikslams. Bolševikai nesitenkino politiniu žmonių lojalumu, siekė daug daugiau – paneigti dvasiškąjį pradą žmoguje ir taip sunaikinti giliąją asmenybės integraciją. Tikintis Dievą žmogus yra dvasiškai tvirtesnis ir laisvesnis, todėl ir mažiau priklausomas nuo valdžios institucijų. Tai buvo nepriimtina sovietinei valdžiai, siekiančiai totalaus piliečių paklusnumo. „Naujasis“ žmogus turėjo būti toks individas, kuris tenkinasi kūniškais po-

reikiais, valstybine ideologija bei ideologizuota kultūra ir kurio sąmonėje nėra tokių „kertelių“, kurių nepasiektų valdžios kontrolė.

Valstybės vykdoma antireliginė akcija gerokai nureligino visuomenę, bet suformavo ne karingą ateistą, o greičiau religijai abejingą individą. Tuo tarpu gyvenimo praktika formuoja vis dėlto kitokį, nei reikalauja ideologiniai standartai, žmogaus ir mąstysenos tipą. Pasaulėžiūrinis materializmas ir nuolatinis būtiniausių reikmenų stygius ugdo žmonėse praktinį materializmą, „daiktizmo dvasią“, kaip būsimo kapitalistinio vartotojiškumo užuomazgą. Tik ne prekių perteklius, o nuolatinis jų trūkumas kreipia žmones link vartotojiškumo. Esant ribotoms įvairesnės socialinės raiškos galimybėms, žmonėms lieka atvira viena sritis – nuolatinė būtiniausių buitinių reikmenų paieška. Tai rodo sovietinio gyvenimo būdo paradoksiškumą – siekiama ugdyti žmones kaip idėjinius materialistus, bet nesugebama patenkinti jų kasdinių materialinių poreikių.

Ideologiniai prižiūrėtojai nepritaria „daiktų kultui“, vadina šį reiškinių miesčioniškumu, kaip apie atsvarą jam prabyla apie dvasingumą. Pedagogai, rašytojai, kultūros darbuotojai įpareigojami puoselėti, ugdyti dvasingąją žmonių gyvenimo pusę. Tačiau jau iš pat pradžių akivaizdus tokio požiūrio prieštaravimas, nes neaišku, kokiomis formomis dvasingumas gali pasireikšti vyraujant materialistinei pasaulėžiūrai. Dėl to kyla diskusijos, jose reiškiamos įvairios nuomonės – vieniems dvasingumas asocijuojasi su aukštu dorovingumu, kitiems – su intelektualumu, tretiems – su estetiiniu išprusimu ir pan. Nesutariant dėl visiems priimtinos sampratos, kalbos apie dvasingumą nutyla.

3.4. Tauta ar liaudis?

Aptariant tautiškumo būklę, reikia trumpai prisiminti, kas vyko pirmaisiais sovietinės okupacijos metais. Laisvas mąstymas, tautinis sąmoningumas ir religija iš karto atsidūrė tarp svarbiausių ideologinio puolimo ir fizinio naikinimo taikinių. Labiausiai nukenčia šalies šviesuomenė – įtakingi inteligentai, mokytojai, dvasininkai, politinių partijų, visuomeninių organizacijų nariai, tarnautojai, ūkininkai. Blokuojama informacija, uždarinėjami laikraščiai, iš bibliotekų šalinama tautinio, religinio ir kitokio „buržuazinio“ turinio literatūra. Trumpai tariant, naikinamas nepriklausomybės metais išaugęs, savarankiškai mąstantis, kuriantis, tautiškai sąmoningas visuomenės sluoksniš.

Tautiškumas Sovietų Sąjungoje buvo oficialiai pripažįstamas, tautybė įrašoma į asmens dokumentus, deklaratyviai daug kalbama apie tautų draugystę. Išskiriami nacionaliniai teritoriniai vienetai, turintys šiokią tokią kultūrinę autonomiją. Tačiau tai nedaug ką sakė apie tikrąją tautų padėtį, jų savitumo išlaikymo galimybes. Jas naikino tautų maišymo politika, internacionalizmo lozungais dangstoma rusifikacija. Prieraišumas gimtajam kraštui ir jo tradicijoms vertinti kaip ribotas „vietininkiškumas“ arba tiesiog kaip nacionalizmas. Daugiatautiškumas nereiškė daugiakultūriškumo, nes visiems buvo privalu laikytis tos pačios, kultūrų savitumus niveliuojančios materialistinės pasaulėžiūros, komunistinių ideologinių stereotipų. Tokios politikos tikslas – formuoti daugiatautę, o iš tikrųjų beatutę visuomenę, susidarantią iš pamiršusių savo etninę kilmę ir kultūros šaknis individų, sovietinių kosmopolitų – „internacionalistų“. Savaime suprantama, kad šitokiame kontekste moderniajam lietuviškam sąmoningumui, kaip ir visai tautai, grėsė mirtinas pavojus. Nepriklausomas mąstymas, tautinis sąmoningumas, priverstas ribotis privačia aplinka, trauktis į pogrindį.

Įnirtingo ideologinio puolimo objektas buvo tautinės vienybės ir socialinio solidarumo idėjos. Jos nesuderinamos su marksistine klasių kovos teorija, teigiančia, jog tautą sudaro dvi pagrindinės klasės – išnaudojamieji ir išnaudotojai, tarp kurių vyksta nesutaikoma kova. Pagal šią schemą rašomi mokykliniai vadovėliai, moksliniai istorijos, meno, kultūros istorijos veikalai. Juose iškeliama klasiniai ideologiniai motyvai, estetinė, kultūrinė vertė tampa ne tokia svarbi. Ne vienas lietuvių literatūros mokytojas, universiteto dėstytojas neteko darbo be teisės į jį grįžti, apkaltinti palaikę „vieningos srovės“ teoriją. Modernios lietuviškojo tautiškumo sampratos reiškėjams klijuojamos „buržuazinio nacionalisto“, „liaudies priešo“ etiketės, o to neretai užteko, kad prarastum darbą, kai kada ir laisvę.

Pasikeitusios gyvenimo sąlygos, ideologinė prievarta bėgant metams palieka pėdsaką žmonių sąmonėje. Nematant alternatyvių visuomenės raidos, juo labiau išsilaisvinimo galimybių, daug kam tampa priimtinas kaip neišvengiamas vadinamasis socialistinis kelias. Formavosi ideologizuota tautiškumo – tarybinės tautos, socialistinės nacijos samprata. Moksliniame diskurse vartojamos tautos ir nacijos sąvokos, rašomi straipsniai, gimanos disertacijos apie tautas „socializmo sąlygomis“, tautų kultūras, jų sąveikas ir tarpusavio priklausomybes. Bet visais atvejais privalu laikytis „klasinės pozicijos“, tautų „susiliejiimo per suklestėjimą“ tezės, kultūros

reiškinius traktuoti pagal formulę „socialistinė savo turiniu, nacionalinė savo forma“, taip tautiškumą redukuojant į išorės atributiką. Nors realiai nuo pačių autorių, redaktorių, mokslinių vadovų daug priklausė, ar šių reikalavimų buvo rimtai paisoma, ar laikomasi tik formaliai.

Ideologai iš viso nemėgo tautos ir tautiškumo sąvokų, įžvelgdami jose „nacionalistinę“ potekstę. Pirmumas teikiamas liaudies, liaudiškumo sąvokoms, ne tik socialine kultūrine, bet ir politine prasme. Liaudies sąvoka apėmė visus socialinius sluoksnius, atmetant tik „išnaudotojus“. Liaudiškumas siejamas ne tik su folklorine, bet ir su profesionaliąja kultūra, liaudies artisto vardas reiškė aukščiausią meno meistrų įvertinimą. Dėl savo plačiaprasmisškumo liaudiškumo sąvoka galėjo reikšti tą patį, ką ir tautiškumo sąvoka, t. y. įvardyti liaudies (tautos) kultūrinę individualybę, parodančią, kuo lietuviškasis liaudiškumas skiriasi nuo kitokių „liaudiškumų“. Taip suteikiama sąvokai beveik moderniojo tautiškumo sampratos prasmė.

Vienas svarbiausių diegiamos socialistinės nacijos sampratos akcentų buvo Lietuvos istorijos perrašinėjimas pagal klasių kovos teorijos modelį. Nutylima, iškreiptai ar vien tamsiomis spalvomis vaizduojama viskas, kas liudija apie Lietuvos valstybingumą, ypač tarpukario nepriklausomybės dvidešimtmetį. Tariamai tikroji Lietuvos istorija tapatinama su Tarybų Lietuvos istorija, su komunistų partijos veikla, revoliuciniu judėjimu. Nuo antrosios sovietinės okupacijos žodis „sovietinis“ keičiamas žodžiu „tarybinis“, jis įtvirtinamas visose viešojo gyvenimo srityse. Oficialiaime diskurse apie dabartį net vengta vartoti žodžius „Lietuva“, „lietuvių“ be ideologizuotų būdvardžių „Tarybų“, „tarybinis“. Vadinasi, menininkai kūrė tik „lietuvių tarybinę dailę“, „lietuvių tarybinę muziką“ ir pan. Kalbantysis apie šiuos dalykus be minėto būdvardžio rizikavo būti palaikytas „buržuaziniu nacionalistu“. Iš tautiečių sąmonės buvo išplaunami esminiai tautiškumo elementai, nors lietuviai nebuvo nutautinti, bet buvo gerokai „nulietuvinti“.

Modernioji lietuviškoji tautinė sąmonė buvo gyva ir veikliai reiškėsi partizanų kovose, pagrindžio spaudoje. Kaip ir praėjusio amžiaus pradžioje valstybės nepriklausomybę apgynę savanoriai, pokario partizanai kovojo dėl nepriklausomybės atkūrimo. Partizanų spaudoje ir dokumentuose buvo aiškiai nusakytas galutinis kovos tikslas – išvaduoti Lietuvą ir atkurti nepriklausomą, demokratiškai besitvarkančią valstybę.

Norint kaip nors apibendrinti okupacijos laikotarpį, reikia pabrėžti, jog sovietinis gyvenimo būdas paliko raiškų pėdsaką ir miesto, ir kaimo žmo-

nių mąstysenoje. Kaip teigia Eglė Wittig-Marcinkevičiūtė, „žodis „sovietmetis“ ištrina ribas tarp morališkai ir teisiškai skirtingų grupių, nes akcentuoja bendrumus, o ne skirtumus“ (Wittig-Marcinkevičiūtė, 2013, p. 136). Ne tik režimo šalininkai, bet ir dvilypės mąstysenos „prisitaikiusieji“, o iš dalies ir disidentai bei rezistentai, nors ir nepriėmė valdiškos ideologijos, nebuvo laisvi nuo daugelio *homo sovieticus* tipui būdingų mąstymo stereotipų. Visi gyveno tuo pačiu laikotarpiu, tokioje pačioje aplinkoje, niekas neturėjo gyvenimo demokratiškame pasaulyje patirties, neišmanė laisvos rinkos ūkio logikos, dažniausiai autoritaristiškai suprato valdžios funkcijas, neturėjo laisvo priėjimo prie informacijos šaltinių. Todėl apie daugelį dalykų, suvokdami tai ar ne, mąstė pagal sovietinės tikrovės paradigmą.

Galima išskirti būdingus totalitarinės visuomenės individo mąstysenos ir socialinės laikysenos bruožus, daugmaž koreliuojančius su anksčiau išdėstytais objektyviaisiais tos visuomenės sandaros metmenimis. Šie bruožai yra: socialinis pasyvumas ir inertiškumas, įteigtas ir įgytas kliovimasis valdžia, jos „malonių“ laukimas; įstatymų „apeidinėjimo“ praktika ir korupcija; vienpartiškas ir autoritariškas, politinis beteisiškumas ir bejėgiškumas; dėl uždaro ir informacijos stygiaus siaurėjantis akiratis, perdėta aukšta nuomonė apie kapitalistinio pasaulio gerovę; iš nuolatinio prekių stygiaus plaukiantis vartotojiškas daiktų kultas, pasaulėžiūrinis skepticizmas ir nihilizmas, kaip atsakas į savarankišką mąstymą slopinančią ideologiją. Per sovietmetį deformuotas privataus ir bendro intereso santykis lig šiol turi neigiamų padarinių.

Šitokie žmonių sąmonės bruožai susipina tarpusavyje, keičiasi ir evolucionuoja, pasižymi savais ypatumais skirtingų sluoksnių, profesijų, ypač skirtingų kartų žmonių mąstysenoje.

4. LAISVĖJIMAS

Paskutiniuoju vėlyvuoju sovietmečio dešimtmečiu visuomenės gyvenime ir žmonių mąstysenoje daug kas pastebimai ir nepastebimai keičiasi. Viešojoje erdvėje vis dar vyrauja iš esmės ta pati ideologinė retorika, tačiau aiškiau negu kada nors anksčiau jaučiamas idėjinis jos tuštumas, monotonija, perspektyvos nebuvimas. Šios būsenos buvo pavadintos sąstingiu. Valdžia, apibūdindama esamą padėtį, į ideologinę apyvertą paleidžia tai išvystyto socializmo, tai brandaus socializmo, tai kitus panašius terminus, tačiau tai skamba jau kaip beprasmiškieji garsai.

Tačiau tai tik verbalinis „atsipalaidavimas“. Veikia kaip ir veikusios prievartos struktūros, žmonių sąmonėje dar tūno stalininių represijų prisiminimas, baimė patekti į tų struktūrų akiratį. Teroras baigėsi, bet prievarta išliko, tik darėsi nebe tokia brutali, melas subtilesnis. Liko cenzūra, išorinė ir vidinė, kultūros žmonės nujautė ar tiesiog žinojo, kad yra „organų“ sekami, pasiklausomi, kad apie juos rašomi pranešimai. Politiniai kaliniai tebelaikomi jiems skirtose bausmės vietose. Žmonių bendravimui būdinga nepasitikėjimas ir atsargumas.

Partinė ir administracinė nomenklatūra tvirtai laiko valdžios vadžias, yra glaudžiai susijusi su partiniu SSRS elitu. Tačiau vadovaujasi jau ne tiek ideologiniais, kiek pragmatiniais, karjeristiniais motyvais. Ir jau nebe tokia užtikrinta kaip anksčiau. Jos laikysenai būdingas netikrumas, tik nerimaujama jau ne tiek dėl galimybės patekti į Maskvos nemalonę, kiek dėl laisvėjančios ir drąsėjančios visuomenės. Baiminamasi, kad neįvyktų „kas nors“, kad nereikėtų savarankiškai spręsti, aiškintis Maskvoje.

Turi reikšmės ir kartų kaita, į valdžios postus ateina daug jaunų, turinčių universitetinį išsilavinimą, plataus akiračio žmonių. Jų kalbose mažiau ideologinių klišių, daugiau sveikos nuovokos. Kai kurie iš jų gebėjo „evoliucionuoti“ ir neilgai trukus prisidėjo prie Atgimimo, pritarė Sąjūdžiui.

Dėl to švelnėja visuomenės ir valdžios tarpusavio santykiai, mažėja svetimumo, vyksta net tam tikras suartėjimas. Valdančiųjų sluoksnius kultūrėja, liberalėja, visuomeniškėja, kita vertus, didelė dalis visuomenės apsipranta ir prisitaiko, ima mąstyti ir vertinti tarybinio žmogaus, socialistinės nacijos kategorijomis. Trumpai tariant, visuomenė „sovietišėja“.

Vis dėlto buvęs visuomenės „monolitas“ aižėja, visuomenė skaidosi, atskiros gyvenimo sritys atitrūksta nuo valdžios kontrolės, nuo ideologijos,

savarankiškėja. Valdžios kontroliuojamas viešasis gyvenimas yra pilkas ir nuobodus, o neviešojoje aplinkoje gyvuoja daug uždarų opozicinių, vadinamų virtuvinėmis, grupių ir grupelių, kuriose pasitikintys vieni kitais žmonės aptarinėja politikos, kultūros, istorijos, Lietuvos ateities ir kitus opius klausimus.

Plečiasi ir drąsėja kultūrinis pasipriešinimas. Kaip ir anksčiau, priešinamasi ne tiesiogiai politiškai, bet darbuojantis kūrybiškai, kartu nesilaukiant, ar tik formaliai laikantis ideologinių nurodymų. Ideologinio diktato ir rusinimo sąlygomis pasipriešinimą reiškė visa, kas palaikė tautiškumą, ugdė savarankišką mąstyseną ir pilietinę atsakomybę. Tai daryti yra įvairių būdų – propaguojant taisyklingą lietuvių kalbos vartoseną, leidžiant lietuvių literatūros palikimą, teatrams statant spektaklius Lietuvos istorijos temomis, rengiant poezijos pavasarius, dainų šventes, laimint sporto varžybose. Tą patį reiškė ir pilietinės iniciatyvos, kilusios daugiausia jaunuomenės aplinkoje – rūpintis kultūros ir istorijos paminklų apsauga, protestuoti prieš gamtos niokojimą, propaguoti folklorinę kultūrą.

Kultūros aplinkoje labiausiai skleidėsi savarankiškas mąstymas, aktyvėjantis kartu su jaunosios kartos įsiliejimu. Kaip vienoje konferencijoje teigė poetas Marcelijus Martinaitis, režimas pralaimėjo pirmiausia literatūroje. Galima pridurti: režimas pralaimėjo visoje kultūroje.

Nusigręžimas nuo ideologijos ir to, ko ji reikalauja, literatūroje pasireiškia kūrybos tematikos „smulkėjimu“, gręžimusi į asmens vidujiškumą, subjektyviojo autentiškumo paieškas. Ankstyvuojau sovietiniu laikotarpiu tai būtų buvę vertinama kaip beidėjis, smulkus „knaissiojimasis savyje“ arba kaip formalizmas ir smerkiama, dabar jau toleruojama. Paskutiniaisiais „brežnevinės stagnacijos“ metais kultūros ideologai jau gana pakantūs įvairioms subjektyviojo tikrumo paieškoms literatūroje, svarbu, kad nebūtų kalbama apie opius, visuomenei rūpimus dalykus.

Kaip tik kultūros sluoksniuose, kaip matysime toliau, aktyviausiai pasireiškė Atgimimas, įsisteigė Sąjūdis. Svarbu pabrėžti, jog tai darė ne kas nors, o „prisitaikiusieji“, kurie, kaip netrukus pasirodė, režimui buvo pavojingesni už atvirus oponentus. Visa tai vyko jaunesnės kartos žmonėms įsiliejant į aktyvųjį viešąjį visuomenės gyvenimą. Kiekviena nauja karta, kaip žinoma, gyvena ir bręsta kitokioje negu jų tėvų aplinkoje, todėl natūralu, kad skiriasi nuo jų savo patirtimi, mąstysena, vertinimais. Šiuo požiūriu totalitaristinė santvarka nėra išimtis, ideologija ir viešojo gyvenimo regla-

mentavimas neįstengia ištrinti kartų mąstysenos skirtumų, kurie, metams slenkant, darėsi vis raiškesni.

Todėl nenuostabu, nors gali atrodyti paradoksiška, kad vis daugiau jaunų žmonių, nuo mažens augusių ideologijos atmosferoje, tampa jai abejingi, jos nepriima, bet ir viešai nekonfrontuoja su ja, paprasčiausiai ją ignoruoją. Formuojasi savitas „prisitaikiusių“ sluoksnis, peržengiantis ankstyvajam sovietmečiui būdingos priešpriešos „rezistencija – kolaboravimas“ schemos ribas. Šio sluoksnio atstovai savo mąstysena, veiklos motyvais nepriklauso nuo oficialiosios ideologijos, iš dalies ir nuo sovietinio gyvenimo būdo. Jie pakyla virš minėtų ankstesnių priešpriešų ir jas determinuojančių aplinkybių, vadovaujasi kitokiomis sampratomis ir motyvais, semiasi iš kitokių, idėjinių ir informacinių šaltinių. Tai neabejotina išsilaivinančios dvasios pergalė. Vertinant objektyviai, tai rami, bet veiksminga okupacinio režimo priešprieša.

Nors augę atomizuotoje ir pasyvioje visuomenėje, jaunieji veikėjai geba telktis į aktyvias bendruomenes, imasi iniciatyvos daryti tai, kas neatidėliotina etnologijos, gamtosaugos, kultūros paminklų apsaugos ir kitose srityse. Su iniciatyva atsiranda ir atsakomybė. Visa tai daroma neperžengiant nusistovėjusių viešosios tvarkos taisyklių, bet ir nelaukiant valdžios nurodymų. Neformalūs mokslininkų, menininkų sambūriai, diskusijų klubai, savilaida, tinklaveika – taip pat yra būdingos tokios veiklos formos. „Esminių kriterijų čia tampa ne individo priešinimasis sistemai, o individų bendruomenės gebėjimas kurti alternatyvą totalitarinei tvarkai“ (Sąjūdžio ištakų beiėskant, 2011, p. 21).

Socialinės saviorganizacijos gebėjimas ir kultūrinė iniciatyva, baimės nebuvimas akivaizdžiai byloja apie mąstysenos ir elgsenos laisvėjimą, apie tai, kad į viešumą skinasi kelią nauja mentaliteto paradigma. Būtina pasakyti, kad ir tarp vyresniosios kartos yra gana daug panašiai mąstančių žmonių, kurie yra opoziciškai nusiteikę režimo atžvilgiu, tačiau, užuot viešai su juo konfrontavę, yra pasirinkę pozityvios kultūrinės veiklos kelią.

Toks posūkis vyksta ne tik Lietuvos visuomenėje, alternatyvaus, arba „paralelinio“, totalitarinei tvarkai gyvenimo būdo modeliai yra kuriami ir kitose Vidurio ir Rytų Europos komunistų valdomose šalyse. Lietuvių tyrinėtojų tai įvardijama kaip „savaimi visuomenė“ (Sąjūdžio ištakų beiėskant, 2011, p. 24). Tai – vėlyvojo sovietmečio reiėkinys, režimas akivaizdžiai silpsta, žmonės vis mažiau bijo ir paiso valdžios, drįsta viešai sakyti, ką galvoja. Nyksta mąstysenos susidvejimas.

Šio vyksmo plėtrai labai svarbi politinė aplinkybė buvo M. Gorbačiovo pradėta „pertvarkos“ politika, skelbusi naujo mąstymo, atvirumo, demokratijos šūkius. Didžioji visuomenės dalis tai priėmė palankiai, nors ir ganėtinai nepatikliai. Ypač svarbus buvo atvirumo šūkis, sudarantis palankų informacijos sklaidos, keliančios į viešų svarstymų erdvę klausimus, dėl kurių dar ne taip seniai buvo galima sulaukti didelių nemalonumų, foną. Aktualia spaudos, diskusijų klubų tema tapo kai kurie nesenos istorinės praeities įvykiai, istorinių permainų, valstybės suverenumo problema. Po teksteje slypėjo pats svarbiausias, nors garsiai neįvardijamas – Lietuvos nepriklausomybės klausimas.

Mokslų akademijos prezidiume kilo mintis, inspiruota, atrodo, jaunųjų fizikų, keisti Lietuvos SSR Konstituciją, remiantis tuo, kad Gorbačiovas buvo paskelbęs, jog, siekiant demokratizacijos, reikalingos Konstitucijos pataisos. Tam tikslui 1988 m. gegužę prie Mokslų akademijos prezidiumo buvo sudaryta mokslininkų komisija, kuriai vadovavo akademikas Eduardas Vilkas. Tai reiškė, kad į sovietinę konstituciją pradedama žiūrėti kaip į teisinį dokumentą, o ne kaip į ideologinę deklaraciją. Svarstymų prasmė buvo aiški – reikia kloti teisinius Lietuvos suverenumo pamatus. Suverenitetas – iš esmės nepriklausomybės sinonimas, tuomet buvo dar neįprasta ir drąsi, bet kartu ir patogi sąvoka, nes per daug neišsiskyrė iš bendro „pertvarkos“ leksikos konteksto. Per svarstymus aiškėjo, jog reikia siekti, kad konstitucijoje būtų pasakyta, jog SSRS įstatymai galioja Lietuvoje tik tiek, kiek neprieštarauja Lietuvos SSR įstatymams. Reikėjo pilietybės įstatymo, kaip itin svarbaus valstybingumo požymio, atskiriančio Lietuvos piliečius nuo SSRS piliečių. Išaiškėjo ir daugiau taisytinų vietų. Svarstymo rezultatai buvo perduoti Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisijai Konstitucijai toliau rengti, abejojančiai, ar deputatai nepristigs pilietiškumo ir drąsos.

1988 m. birželio 3 d. Lietuvos mokslų akademijoje įsisteigė Iniciatyvinė grupė, kuri pradėjo visuomeninį judėjimą, pasivadinusį Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiu, paprasčiau – Sąjūdžiu. Tikslas – remti Gorbačiovo paskelbtą pertvarką ir viešumą, o iš tikro – siekti daug daugiau. Grupę sudarė 35 įvairaus amžiaus kultūros žmonės – mokslininkai, rašytojai, dailininkai, architektai, muzikai. Tai plačiai žinomi ir turintys visuomenės pasitikėjimą asmenys, suvokiantys svarbiausius dalykus ir gebantys apie juos argumentuotai kalbėti. Žinomumas buvo svarbus pranašumas tiek dėl paveikumo klausytojams, tiek ir dėl saugumo, nes dalyvavimas judėjime buvo rizikingas dalykas. Pirmieji iniciatyvinės grupės šūkiai atitiko tai, ką skelbė per-

tvarkos politika, būtent, viešumas, atvirumas, demokratija, suverenitetas. Netrukus prabylama ir apie tautinio turinio siekius – lietuvių kalbos skelbimą valstybine kalba, Lietuvos vėliavos, himno, herbo grąžinimą.

Žinia apie Sąjūdžio įsikūrimą ir siekius sujudino apsnūdusią visuomenę, nes, pasak Viktorijos Daujotytės, atitiko „dorovingumo, atsakingumo, korupcijos mažinimo, šeimos stiprinimo“ ir kitus natūralius žmonių poreikius. Įstaigose ir įmonėse, rajonuose ir miesteliuose sparčiai steigėsi Sąjūdžio grupės, paprastai dalyvaujant vienam ar keliems Iniciatyvinės grupės nariams. Rengiami mitingai, į kuriuos susirenka nuo kelių šimtų iki kelių tūkstančių žmonių. Mitinguose kalbama apie viešumą, žmonių teises, ūkio savarankiškumą, lietuvių kalbos statusą. Tikras ovacijas sukeldavo reikalavimas, kad Lietuvos vaikinai nebūtų imami į sovietinę armiją, nebūtų siunčiami į Afganistaną. Mokslininkai, inžinieriai, mokytojai, teisininkai, kitų profesijų atstovai sukruto steigti savo draugijas, sąjungas, nepriklausomas nuo valdžios ir nuo atitinkamų centralizuotų sovietinių organizacijų. Įvairiose gyvenimo srityse išeinama iš uždaro ir atskirumo, judama link bendrumo, tautinio ir pilietinio viešojo reikalo suvokimo. Tauta dar mąstė širdimi, bet ji sparčiai augo į politinę tautą, vis garsiau, aiškiau ir nekantariau ištardama, ką atmeta ir ko siekia (Marcinkevičius, 2008, p. 166).

Bet Sąjūdis – „gal paskutinė, vėlyviausia Europos romantizmo politinė banga“ (Daujotytė, 2013, p. 69) – buvo gyvas ne vien pilietiniu entuziazmu. Greitai tapo nuolatine intelektualine ir moraline „ne tik valdžios, bet ir viso gyvenimo tėkmių priežiūra, kurios dėka buvo analizuojami valdžios ir visuomenės veiksmai, daromi sprendimai apie jų priimtinumą...“ (Ozolas, 2008, p. 512). Tai naujas reiškinys, griaunantis autoritarizmo pamatus.

Tačiau ir kitokia realybė nuolatos primindavo save, iš įvairių šaltinių ateidavo grėsmingos naujienos, buvo sunkiai prognozuojama Lietuvos valdžios, juo labiau Maskvos reakcija, niekas nebuvo tikras dėl rytdienos. Bet netikrumą ir nerimą pranoko misijos svarbos suvokimas ir atsakomybės jausmas, „tautą pakėlėme, jos nuvilti negalėjome“ (Vaišvila, 2013, p. 99).

Itin svarbus Sąjūdžio veiklos baras yra laisvos spaudos steigimasis, teikiantis žinių apie tai, kas vyksta įvairiose Lietuvos vietose ir už jos ribų. Žinios vienija ir drąsina, todėl žmonių mąstymas keičiasi, gimsta autentiški supratimai ir vertinimai, įsikūnijantys veiksmis. Tikslingai veikiant, nyksta netikrumas ir baimė.

Per dvejus trejus Sąjūdžio judėjimo metus visuomenė neatpažįstamai pasikeičia, atsigauna modernaus prieškarinio lietuvių mąstymas, laisvas nuo

dvilypumo ir priklausomybės jausmo. Šie bruožai plačiai pasireiškia Baltijos kelyje, kuriame beveik du milijonai rankomis susikabinusių baltijiečių siunčia pasauliui žinią – mes pakilome ir sieksime to, ko reikalauja mūsų žmogiškasis orumas. Tai „sokratiškasis momentas“, paradigminis posūkis nuo autokratijos prie politinės visuomenės (Mickūnas, 2013, p. 183).

Kaip ir Atgimimo laikotarpiu, Sąjūdžio dienomis žmonės vienijo nebūtinai garsiai deklaruojamas pagrindinis tikslas – nepriklausomos valstybės atkūrimas. Pirmą kartą Sąjūdis oficialiai, viešai ir nedviprasmiškai patvirtino savo ryžtą atkurti Lietuvos valstybę 1989 m. vasario 15–16 d. Kauno muzikiniame teatre (Vaišvila, 2013, p. 104). Kiek daugiau nei po vieno pilietinio pakilimo metų tikslas buvo pasiektas.

---

5. IŠSILAISVINIMAS

5.1. Apie laikmetį

Sąjūdžio ir dar ankstesniu laikotarpiu viešojoje nuomonėje pasireiškęs laisvas, bet dalykiškas ir neprovokuojantis mąstymas buvo vienas iš veiksmų, kurie lėmė, kad revoliucinis virsmas įvyko taikiai, ne veltui buvo pavadintas dainuojančia revoliucija. Panašiai susiklostė įvykiai ir kitose Baltijos valstybėse. Jie pelnė palankumą europinėje ir platesnėje pasaulio politinėje erdvėje. Iš esmės įvyko radikalus, paradigminis virsmas, įkūnijantis perėjimą nuo totalitarizmo prie demokratijos, radikaliai keičiantis politinę, ekonominę, socialinę visuomenės sandarą.

Lietuva, kaip ir kitos Vidurio ir Rytų Europos šalys, ištrūko iš socialistinės santvarkos ir ėmė artėti prie naujos – demokratinės kapitalistinės – sistemos. „Metaforiškai kalbant, joms teko nuo kieto, nors ir ganėtinai nepatvaraus, pamato šokti į nepažįstamą kunkuliuojančią upę, o dabar, po daugelio metų, jos ropščiasi į kitą krantą. Ne visos šalys pasieks jį vienu metu ir vienodai sėkmingai“ (Hankiss, 2007, p. 12).

Laikotarpis, į kurį įžengėme, savotiškai paradoksiškas – žengiamo į priekį, į ateitį, „grįždami“ į praeitį, t. y. į nepriklausomybę, į kapitalizmą, kurių pagrindiniai bruožai dar nėra išdilę iš vyresniosios kartos žmonių atminties. „Grįžimas“ vyksta kaip staigių ir ištęstinių, bet dėl to ne mažiau radikalių permainų seka, griauianti buvusios santvarkos struktūras, reikalaujanti kitokio mąstymo ir kartu tokį mąstymą ugdydama. „Grįžimas“ reiškia nepriklausomybės atkūrimą ir kapitalizmo atkūrimą, o tiksliau – kūrimą iš naujo, nes sovietinis socializmas buvo smarkiai apnaikinęs ar iš viso sunaikinęs ir socialines, ir žmogiškąsias (psichologines, intelektines) kapitalizmo prielaidas. Todėl kapitalizmo formavimasis pokomunistinėse šalyse vyksta visai kitokiomis istorinėmis ir ekonominėmis sąlygomis, nei tai buvo prieš pora šimtų metų.

Kyla klausimas, kaip aprašyti šį laikotarpį, nes tai savotiška istorinė anomalija, kuriai įvardyti ir apibūdinti stokojame tinkamų terminų. Trūksta tinkamos paradigminės sąvokos. Jos ieškoma, ji reikalinga, norint suprasti ir kitose iš komunizmo išsivadavusiose šalyse vykstančias permainas. Vienas iš paaiškinimų, kodėl taip yra, – reikia daugiau laiko, kad galėtume nešališkai apžvelgti ir įvertinti tai, kas įvyko, tiksliau apibrėžti, kas

baigiasi ir kas naujo atsiranda. Lieka galimybė vartoti laikinus terminus, tokius kaip *postkomunizmas*, *posttotalitarizmas*, *posocializmas*, *posovietizmas*. Jie gana populiarūs mokslinėje literatūroje ir publicistikoje.

Žinomas ir plačiai vartojamas *postkolonializmo* terminas, taikomas ne vien komunistų valdytų šalių dabarčiai. Šiuo terminu pasakoma, kad per penkiasdešimt sovietinės okupacijos metų šalis įgijo kolonizuotoms šalims būdingų bruožų (Samalavičius, 2008, p. 16). Tiesa, okupacija, kokia buvo sovietinė, nėra tolygi klasikiniam kolonialiniam režimui, tačiau, trukusi penkias dešimtis metų, daugeliu požymių prilygsta kolonialinei priespaudai. Nes sovietinis, kaip ir kitoks ilgai užtrukęs okupacinis, režimas siekė paveikti okupuojamųjų sąmonę, primesti jiems jų kultūrą žeminančius ir savąją aukštinančius įvaizdžius, iškreiptai nušviesti istoriją. Perrašoma Lietuvos istorija, siekiant ją parodyti kaip „Tarybų Sąjungos tautų“, o iš tikrųjų kaip Rusijos imperijos istorijos dalį.

Minėtų terminų trūkumas yra tas, kad jie dabarties kismą apibūdina tik vienu – ryšio su komunizmu, vadinasi, su praeitimi, požiūriu. Nuo to ryšio nelengva atitrūkti, tolydžio menkstantis, jis vis dėlto yra realus, nes daugelio dabarties reiškinių supratimuose ir vertinimuose slypi lyginimas su tuo, kas ir kaip buvo anuomet. Daug kur dabarties gyvenime nesunkiai atpažįstami tos praeities pėdsakai. Tai daugiau neigiami akcentai, tuo tarpu itin svarbu dabarties reiškiniuose įžvelgti ir tinkamais terminais įvardyti pozityvius, ateitį lemiančius pokyčius. Pozityviu turiniu pasižymi literatūroje aptinkami *atgimstančių demokratijų*, *naujųjų demokratijų* terminai, žymintys, kuria linkme persitvarko išsivadavusių šalių politinės santvarkos. Bet čia pat reikia pridurti, kad ne visos pokomunistinės šalys pasuko demokratijos linkme.

Pastarųjų metų raidai nusakyti tinkamesnis nei minėtieji yra gan plačiai vartojamas perėjimo (*transit*) terminas. Šių dienų pasaulyje vyksta įvairūs perėjimai, gausėja transitologijos literatūros. Ar šis terminas tinka ir dabartinei Lietuvos visuomenei apibūdinti, ar ji dar tebėra pereinamojo laikotarpio būsenos? Vertinant plačiau, paradigmintis perėjimas jau įvyko – Lietuva yra nepriklausoma, demokratiškai besitvarkanti, laisvos rinkos ūkio valstybė, Vakarų pasaulio dalis. Tapus mūsų šaliai Europos Sąjungos ir NATO nare, negrįžtamai išėjome iš posovietinės geopolitinės erdvės.

Tačiau vargu ar esame iš tos erdvės visiškai išėję visuomenės vidaus raidos, žmonių mąstysenos požiūriu. Greičiau esame pasiekę tik „brandaus postkomunizmo“ stadiją (Samalavičius, 2008, p. 47). Pagal visuome-

nės konsolidacijos plėtrą, taip pat kai kuriuos mąstysenos bruožus lietuviai yra laikytini modernybės ir postmodernybės idėjų sąveikos erdvėje savo šiuolaikinį tapatumą kuriančia tauta.

Tinkamos sąvokos ieškojimai netrukdo nurodyti tuos pamatinius metmenis, kurie apibūdina naująją visuomenės būklę, socialinę ir kultūrinę individo padėtį. Kaip pamatinius galime išskirti tokius metmenis – nepriklausoma valstybė ir pilietybė, demokratija, privati nuosavybė, atvirumas ir mobilumas, idėjų įvairovė, veiklos ir iniciatyvos laisvė, atsakomybė, konkurencija, rizika.

Šiuos metmenis galima išdėstyti ir kitokia tvarka. Svarbu tai, kad savo visuma jie gali būti traktuojami kaip objektyvūs visuomenės paradigminės apibrėžties elementai, lemiantys skirtingus žmonių mąstysenos pokyčius, apimančius ne tik intelektualias sampratas, bet ir vertinimus, jausmus, įsivaizdavimus. Skirtingų individų ir jų grupių atvejais šios dvasinės būsenos esti įvairiu laipsniu adekvačios arba neadekvačios besiklostančiai padėčiai, ir bendrajai, ir konkrečiai atskiro individo. Iš to plaukia motyvacijos bei interesai, skirtingai nukreipiantys žmonių gyvenimus.

5.2. Laisvos veiklos erdvė

Suirus valstybinei darbo ir kitokios viešosios veiklos reglamentacijai, atsiveria laisvos privačios veiklos galimybės. Motyvai jomis pasinaudoti išsidėsto nuo paprasto noro atitrūkti nuo varganos lygiavos, siekti turin-gesnės saviraiškos iki troškimo kuo greičiau praturtėti, nebūtinai skaitantis su priemonėmis.

Sovietinėje visuomenėje buvo įmanoma pasiekti aukštesnę nei vidutinis materialinės gerovės lygį, dažniausiai nelegaliu būdu, tačiau nebuvo galimybių kurti privačią ekonominę galią. Net ir aukštieji nomenklatūros asmenys galėjo turėti tiek, kiek leido jų statusas ir privilegijos, taip pat specialiųjų parduotuvių pasiūla, nors jų žinioje ir rankose buvo visa „liaudies nuosavybė“, netiesiogiai ir pati liaudis. Norai, tarp jų ir turto kaupimo noras, paprastai nekyla ten, kur nesama galimybių juos įgyvendinti.

Dabar tokios galimybės atsiveria. Joms sąlygas sudaro privačios nuosavybės atgavimo bei įgijimo, įskaitant ir valstybinės nuosavybės privatizavimą, politinės ir teisinės prielaidos. Galimybėmis iš karto pasinaudoja vakarykštė nomenklatūra. Dauguma jos atstovų priima naująją realybę, pamiršta ideologinius lozungus, kuriais ir šiaip nelabai tikėjo, nedelsdami ima privatizuoti („prichvatizuoti“) buvusią valstybinę nuosavybę. Toks

posūkis pagal jų mąstyseną reiškia ne daugiau kaip vertybinių akcentų pasikeitimą, būtiną norint ir toliau vaidinti reikšmingus, dabar jau naujus, vaidmenis. Buvusieji „liaudies nuosavybės“ valdytojai, neretai tai iš tikro patyrę ir išmanantys įmonių vadovai, nenori būti valstybės samdomi technokratai ir nepraleidžia galimybės tapti savininkais. Buvę vadovaujantys komunistai virsta (pseudo) kapitalistais, siekiančiais išlaikyti savo rankose visą ekonomiką. Aiškėja, jog sovietinės nomenklatūros mąstysenos ir motyvacijos esmė – ne ideologija, o siekis turėti valdžią ir galią, su niekuo ja nesidalijant. Nomenklatūra politinę galią pavertė ekonomine, joje įsitvirtinusieji atgavo ir politinę galią.

Kitaip tariant, atsiranda sluoksnis, turintis galią daryti sprendimus ir skirstyti gėrybes, taigi elitas, bet tik funkcionaliąja, „horizontaliąją“, ne aukštesnio vertybinio akiračio, ne „vertikaliąją“ prasme. Tai elitas daugiau pagal išorinę atributiką, o ne vidinį turinį. Kitaip vargu ar gali būti, nes trūksta laiko ir sąlygų susidaryti atsakingų, pilietiškai susipratusių, aukšto išsilavinimo ir plataus akiračio žmonių sluoksniui, kurį galėtume laikyti tikroju elitu (Šliogeris, 2012, p. 78).

Staigus ekonomikos liberalizavimas palengvina plataus masto nuskalstamą ekonominę bei finansinę veiklą, teisinio reguliavimo institucijų efektyvumas smarkiai atsilieka, valstybė praranda milijardus ir tai lėtina pažangą.

Valstybinės nuosavybės privatizacija, kaip svarbiausia perėjimo nuo komandinės prie rinkos ekonomikos prielaida, kaip ir pats perėjimas, yra vingiuotas ir daugiaplanis procesas. „Tokio masto ekonominių pokyčių nėra buvę žmonijos istorijoje“, – sako akademikas Eduardas Vilkas (Vilkas, 2008, p. 240). Pokyčiai reikalauja gero išankstinio pasirengimo, nuodugnių ekonominių ir socialinių studijų, tinkamo teisinio reguliavimo ir, žinoma, efektyvios savininkiškos mąstysenos. Lietuvoje, kaip ir kitose pokomunistinėse šalyse, viso šito beveik nėra, privatizacija vyksta paskubomis, „laukiniu“ būdu, nesuvokiant pasekmių ekonomikai ir kitiems visuomenės pokyčiams. Vadovaujamas ne tiek ekonominiais, kiek politiniais motyvais, toks vyksmas dažnai vadinamas šoko terapija. Ar pasiteisino? „Po daugelio metų galime sakyti, kad šokas buvo, tačiau terapijos – ne“, – rašo profesorius Povilas Gylys (Gylys, 2013, p. 126). Skubota čekinė privatizacija neduoda norimų rezultatų, pastato dalį žmonių į nelygiavertę padėtį.

Atsiliepia ir ta aplinkybė, kad naujieji savininkai vangiai pereina nuo planinės prie rinkos ekonomikos mąstysenos, kai sprendimai daromi ne

pagal komandą iš viršaus, bet informacijos kaupimo ir analizavimo, naudos ir sąnaudų apskaičiavimo pagrindu. Mąstant lėtai, neturint efektyvių informacinių paslaugų, daromi netinkami, brangiai kainuojantys sprendimai, švaistomos lėšos ir laikas. Mąstoma daugiau politinėmis, o ne ekonominėmis ir socialinėmis kategorijomis, ekonomikos transformacija lėta ir skausminga. Valdančiųjų galvose daug naivaus tikėjimo, kad viską išspręs laisvos rinkos „nematoma ranka“.

5.3. Darbas, individas, kolektyvas

Iėjus į vakarietiškos demokratinės kultūros erdvę, keičiasi individualumo ir kolektyviškumo santykio akcentai. Buvusioje erdvėje, kaip jau minėta, ir praktiškai, ir teoriškai pabrėžiamas kolektyvizmo, kitaip tariant, bendrybės pirmumas individo, kaip atskirybės, atžvilgiu. Pagal vakarietiškąją paradigmą – priešingai, asmens autonomija ir laisvė iškyla kaip savaiminė vertybė, pirmesnė ir svarbesnė už kolektyvą. Šie skirtumai patys savaime mažai ką sako, žinant, kad kultūros (civilizacijos) yra skirstomos į individualistines ir kolektyvistines, nors nebūna nei visiškai individualistinių, nei visiškai kolektyvistinių kultūrų. Vakarietiškoji kultūros tradicija apibūdinama kaip individualistinė, nes jai būdinga individą laikyti autonomišku subjektu, pabrėžiant vaizdinio „aš“ vientisumą ir tapatumą visais apraiškų atvejais. Tuo tarpu rytietiškosios (kinų, japonų, korėjiečių) kultūros laikomos kolektyvistinėmis, jose grupinė priklausomybė laikoma pirmesne ir svarbesne už individo autonomiškumą.

Pažymėtina, kad vakarietiškoji kultūra nėra svetimas kolektyviškumas, akivaizdžiai pasireiškiantis įvairiomis bendruomeniškumo, solidarumo, grupinės veiklos formomis. Galima pamatuotai kalbėti apie tam tikrą individualumo ir kolektyviškumo dermę vakarietiškoje kultūroje.

Buvusioje santvarkoje propaguojamas kolektyvizmas, be minėtos ideologinės funkcijos, vaidino ir iš tikrųjų svarbų gyvenimišką vaidmenį – tenkino žmonių elementaraus bendravimo poreikius. Darbovietėse kolektyvai saistė žmones ne tik pagal tarnybines pareigas ir atsakomybes, bet telkė ir į mažesnius ratelius pagal supratimus bei vertinimus, teikė progų asmeninei saviraiškai.

Po virsmo šiuo požiūriu daug kas pasikeitė – nebeliko daugelio didelių ir mažų įmonių, įstaigų, jos suiro, pakeitė savo veiklos profilį. Išsisklaidė ir daug buvusių kolektyvų. Daug žmonių atsidūrė naujoje ir neįprastoje

situacijoje – tapo laisvi nuo buvusių pareigų ir atsakomybių, bet kartu neteko ir paprasto kasdienio bendravimo galimybių. Visuomenė individualistiškėja, trūkinėja tarpasmeniniai ryšiai, dažnas asmuo jaučiasi tarsi paliktas vienas ir nereikalingas, išgyvena anksčiau nepatirtą savasties krizę. Tenka pačiam ieškoti naujų ryšių ir bendravimo būdų, imtis atsakomybės, o tam ne kiekvienas yra psichologiškai ir morališkai pasirengęs.

Tokia padėtis akivaizdžiausia darbo santykių srityje. Kapitalistinėje visuomenėje nėra nuostatos, kad kiekvienas dirbtų, darbas nėra laikomas „visuomenine prievole“, o nedarbas – pilietinio nelojalumo požymiu. Net svarstoma, ar reikia riboti žmogaus teisę dirbti, siekiant apsaugoti jo teisę nedirbti (Vilkas, 2008, p. 480). Darbo ideologiją keičia darbo pragmatika. Naudos, pelno ir turto siekimas laikomas pagrindiniu darbo motyvu, svarbiausia socialine veikla. Formuojasi vadinamoji kapitalizmo dvasia, kai turto kaupimas tampa savarankišku tikslu, o ne tik priemone vis didėjančioms poreikiams tenkinti (Vilkas, 2008, p. 213). Darbas tampa asmens privačios iniciatyvos reikalu, darbo vietą reikia pačiam susirasti arba susikurti (imtis verslo), pačiam užsitikrinti visuomeninę padėtį. Tai radikalus socialinės paradigmos pokytis, keliantis sunkų uždavinį bet kam, ypač žmogui, brendusiam visuomenėje, kuri nereikalavo nei iniciatyvos, nei didesnių pastangų, nei gero darbo, kai užteko būti lojaliam.

Aiškėja tarpasmeninio bendravimo svarba platesne negu institucinis kolektyviškumas prasme. Socialiniai ryšiai, bendravimas, grindžiamas pažiūromis ir interesais, yra laikomas individo socialiniu kapitalu, vertybe savaime, didinančia gyvenimo kokybę ir pasitenkinimą. Apie socialinį kapitalą, skirtingą nuo finansinio kapitalo, pradėta kalbėti palyginti neseniai, bet jam teikiama vis daugiau reikšmės. Tokio bendravimo kriterijus yra pasitikėjimas ne tik pažįstamais, bet ir nepažįstamais žmonėmis, institucijomis. Socialinio saugumo ir gerovės siekiančiam individui svarbu suvokti, kad yra žmonių, kuriais gali pasikliauti darbo vietos, socialinio vaidmens praradimo ir kitokių bėdų atvejais. Kaip tik taip atsitinka kapitalistinėje laisvosios rinkos erdvėje. Socialiniam kapitalui įgyti reikia laiko, pastangų ir galimybių. Jį reikia nuolatos atnaujinti, jį galima iššvaistyti ir prarasti, taip gali atsitikti ir ne dėl individo kaltės. Tai asmens kapitalas, bet turintis ir platesnę socialinę reikšmę. Didėjant visuomenėje pasitikėjimui, didėja ir visuomenės saugumas, tad svarbu, kad kiltų žmonių gyvenimo kokybė.

5.4. Supratimų nedarna

Griūvant vienpartinei centralizuotai santvarkai suyra ir buvusi „monolitinė“ visuomenės būseną, ji darosi dinamiška, skaidosi ir sluoksniuojasi. Buvusią ideologiškai „įteisintą“ ir feodalizmo luomus primenančią visuomenės schemą – darbininkai, valstiečiai ir tarnautojai (pastariesiems save priskiria nomenklatūra) – keičia sudėtingesnė, išsidėstanti pagal keletą ne visada sutampančių kriterijų, tokių kaip turtinė padėtis, finansinė galia, vaidmuo politikoje, žiniasklaidoje, profesija ir kita. Kuriasi interesų grupės tiek ekonominių interesų, tiek ir vertybinių bei politinių nuostatų požiūriais.

Pamatinis šio proceso veiksnys – privačios nuosavybės atgavimas bei įgijimas, išlaisvėjusi ūkinė ir komercinė veikla. Šiuo pagrindu formuojasi nauji socialiniai tipai bei vaidmenys – savininko, verslininko, pramonininko, finansininko, komercinių paslaugų teikėjo ir kitokie, kuriantys savo tapatumo įvaizdžius. Itin svarbus naujas socialinis tipas – verslininkai. Nepaisant kapitalo kilmės, veiklos masto ir kitokių skirtumų, jie tampa pagrindiniai liberalaus laisvos rinkos ūkio subjektai, atlieka tokį patį socialinį vaidmenį – ardo buvusio planinio ūkio struktūras ir kuria naujas, steigia darbo vietas, pradeda naujas ūkinės veiklos rūšis. Buvusios socialinės tikrovės fone tai visiškai naujas veikėjas, pasižymintis tokiais vakarykštei tikrovei nebūdingais asmens bruožais kaip iniciatyva ir išradingumas, savarankiškumas, rizika ir atsakomybė.

Išskyrus tapusius įmonių savininkais buvusius nomenklatūrinius jų vadovus, paprasto verslininko, savo pastangomis juo tapusio, padėtis nėra lengva – jam tenka galvoti su labiau stabdančiais negu palaikančiais jo veiklą biurokratais, atlaikyti nusikaltėlių pasaulio spaudimą. Nors pradžia sunki, šie naujieji veikėjai praturtina visuomenę verslininkiška mąstysena, kuriai tenka susiremti su nepalankiais viešosios nuomonės stereotipais. Nemažai daliai žmonių sunkiai priimtina privataus verslo ir pelno siekio motyvų skatinama veikla, į verslininkus žiūrima kaip į gobšius savanauddžius, kurie spaudžia savo darbuotojus, vengia mokėti mokesčius, nesiūpina dėl bendrojo visuomenės gėrio. Tokios nuomonės dažniausiai yra sovietinės mąstysenos inercija, tačiau neretai jas paskatina ir patys verslininkai, dažno jų elgesiui galima taikyti „laukinio kapitalizmo“ įvaizdžius. Tai pirmieji laisvos rinkos funkcionavimo Lietuvoje metai, kai į viešumą kyla finansinės apgaulės, griūva bankai, sprogdinami konkurentai.

Visuomenė, kartu ir žmonių mąstymas sluoksniuojasi ir įvairėja, keičiasi didžiosios dalies verslininkų mąstysena, taip pat ir visuomenės nuo-

monė apie juos. Verslininkas turi ne tik specifinę kompetenciją ir siekia pelno, bet įgyja bendrojo intereso, etinių motyvų supratimą. Verslumo mentalitetas skleidžiasi ir visuomenės mąstysenoje. Verslumas tampa naujos vertybių sanklodos dalimi, pradedamas traktuoti kaip kūrybiškas žmogaus saviraiškos būdas, turintis pozityvią visuomeninę reikšmę.

Verslininko atvejis yra tik vienas iš pavyzdžių, rodančių, kad permainos ir naujų reiškinių atsiradimas yra dalies visuomenės nelengvai priimamas ir kelia nuomonių prieštars. Daugelio žmonių galvose sunkiai klostosi adekvatus požiūris į naująją padėtį, pamatinius jos metmenis, tai buvo akivaizdu nuo pirmųjų virsmo dienų. Privatizacija, privatus verslas, konkurencija ir kiti rinkos ūkio pradmenys, dar pridėjus visuomenės atvirumą, tam tikro amžiaus ir patirties žmonėms atrodė radikalios naujovės, kurias sunku priimti ir prie jų priprasti. Dar sunkiau atsisakyti senųjų supratimų ir vertinimų, kai kam to padaryti nepavyksta iki šiol.

Mąstymo adekvatumas ar neadekvatumas tam, kas įvyko ir vyksta, rodo, kaip asmuo priima naujosios paradigminės apibrėžties metmenis – kai kuriuos, visus ar nepriima nė vieno, kaip tie metmenys susiję ir dera tarpusavyje jo galvoje. Daug kam sunkiai sekasi suderinti tokius dalykus kaip idealieji laisvės, Tėvynės motyvai ir rūsti rinkos ūkio realybė; pilietiškumas kaip sąmoningas bendruomeniškumas ir svetimumą bei uždaramą gimdanti konkurencija, privati nuosavybė, gobšumas ir pan. Juoba kad kai kurie, buvę ilgai laukiami dalykai netrunka pasirodyti ir savo „antrąją“ pusę – individas yra laisvas, bet sykiu ir socialiai nesaugus, nemoka savo laisvės įgyvendinti, būti už ją atsakingas. Demokratija automatiškai nedaro žmonių lygių, rinka neišvengiamai sukelia nelygybę, lygiavą keičia didėjantis turtiniai skirtumai ir socialinė atskirtis.

Tokia mąstysenos nedermė – ne vien Lietuvos visuomenės bruožas. Rinkos, demokratijos ir socialinės lygybės suderinamumas yra sunkiai sprendžiama problema net turtingose šalyse. Atvirumas ir idėjų įvairovė turtina ir ugdo, yra svarbi kūrybinės saviraiškos sąlyga, bet gali vesti ir į sutrikimą, proto sumaištį. Be to, atveria vartus ir abejotiniams ar tiesiog destruktiviems poveikiams, keliantiems grėsmę tradicinėms vertybėms. Dalis piliečių labai vertina ryšius su plačiuoju pasauliu ir geba kurti savo asmeninę gerovę, tačiau nuvertina nepriklausomybę, būdami įsitikinę, kad valstybė, kad ir kokia ji būtų, savo esme yra priešiška individo laisvei. Išsvajotoji galimybė laisvai išvykti ir parvykti nelauktai smogia didelės emigracijos rykšte.

Nepamirštini ir žmonių amžiaus skirtumai. Vyresnioji dabar gyvenančių žmonių karta, augusi, protą lavinusi ir tapatumo įvaizdžius susikūrusi vėlyvosios (sovietinės) modernybės aplinkoje, mąsto ir vertina dažniausiai pagal tuomet įgytus kriterijus ir sampratas. Tačiau jų daugumos realiosios „referencijos“ sparčiai nyksta ar dar tebegyvuoja, bet kaip jau praeinantys dalykai. Tuo tarpu jaunesniosios, pradedant viduriniąja, kartos žmonėms ta praeitis jau mažai žinoma. Jų mąstysena bręsta sampratų ir galimybių erdvėje, kurias teikia atvirumo, kompiuterinių technologijų, postmoderniosios kultūros lemiami pokyčiai.

Tokia supratimų ir nuomonių maišatis dideliu mastu lemia, kad nuo atsakomybės dėl asmeninių reikalų iki pilietinės atsakomybės kelias darosi gana ilgas. Kiekvienoje „tampančios demokratijos“ visuomenėje kyla sunkiai sprendžiama visuomeninės atsakomybės prisiėmimo ir pasidalijimo problema. Iš teorijos žinoma, jog kuo daugiau atsakomybės prisiima individai ir bendruomenės, tuo mažiau prireikia viešosios kontrolės, teisėsaukos paslaugų. Tačiau tikrovėje yra šiek tiek kitaip – didesnės atsakomybės paprastai nenorima prisiimti, stengiamasi ją suversti valstybei.

Todėl „išėjimas iš socializmo“ (Sorman, 1990, p. 375) ir jam būdingos mąstymo paradigmos, priėmimas naujosios, „susigyvenimas“ su pamatiniais jos elementais yra ištęstas ir vingiuotas. Tam tikros žmonių dalies mąstysena nedaug kuo pasikeičia, jie nepriima nei atvirumo, nei laisvos rinkos ūkio, nei demokratijos, nei kitų objektyvių pokyčių, mąsto ir bando gyventi pagal praėjusio laiko stereotipus ir įpročius.

Tai sovietinės santvarkos suformuotas socialiai pasyvaus individo tipas, jam sunku imtis atsakomybės dėl savo gyvenimo kokybės, jis neipratęs dirbti ten, kur netoleruojamas aplaidumas ir negalima vogti, jis ieško lengvo nelegalaus uždarbio, nuolatos kaltina kitus, prašo pašalpų ir lengvatų. Jo sąmonėje lieka įsisenėjęs standartiškas, nesavikritiškas, savirefleksijos stokojantis mąstymas, trukdantis rasti savo individualybei adekvatų vaidmenį. Tai stumia jį į socialinę atskirtį, kuri, beje, yra ir politinio virsmo, ir sovietinio palikimo padarinys.

5.5. Nuomonės, (ne) pasitikėjimas, nihilizmas

Nebelikus ideologijos diktato, informacijos bei idėjų ribojimo, atsiveria laisvo viešojo mąstymo galimybės. Dvasinio pakilimo atmosferoje mąstoma vertybiškai – laisvės, tautos, vienybės, pareigos, atsakomybės kategorijomis. Ryžtą jas apginti patvirtina masiškas budėjimas grėsmės aki-

vaizdoje prie Vilniaus televizijos bokšto ir Aukščiausiosios Tarybos pastato dramatišką Sausio 13-osios naktį, prieš ją ir po jos. Nebėra skirtumo tarp vadovų bei įkvėpėjų ir paprastų dalyvių, visus sieja tarpusavio pasitikėjimas, tikėjimas bendru reikalu ir ateitimi.

Kylant praktiškiems laisvės įtvirtinimo uždaviniams, didysis bendrasis tikslas skaidosi į atskirus valstybės kūrimo tikslus ir uždavinius. Neišvengiama įtampa, kylanti dėl to, kad pasirengimas spręsti tuos uždavinius smarkiai atsilieka nuo reikmės daryti tai neatidėliojant. Uždaviniai nauji ir nestandartiški. Padėti komplikuoja ir tai, kad priimančių sprendimus asmenų – naujojo elito – mąstymas nėra laisvas nuo daugelio iš praeito laiko paveldėtų įpročių ir supratimų. Tinkamas gaunamiems „iš aukščiau“ nurodymams vykdyti tokių veikėjų mąstymas pasirodo nepasirengęs spręsti neapibrėžtumo situacijoje. Juo labiau patiems numatyti ir kelti uždavinius. Daugelio socialinių reiškinių samprata valdančiojo elito galvose yra abstrakti, tiksliau neartikuluota, atsirandanti daugiau kaip spontaniška reakcija į tą ar kitą konkrečią situaciją negu kaip perspektyvus dalyko išmanymas. Prisideda ir tai, jog daugumos žmonių socialinio ir ekonominio mąstymo lygis yra žemas. Sprendimų trūkumai dažnai pradeda aiškėti vos pradėjus juos įgyvendinti. Tokią būklę „pateisina“ nebent tai, kad perspektyvaus konstruktyvumo stoka yra bemaž visų, „grįžusių į kapitalizmą“, po-socialistinių visuomenių bei jų elitų mąstymo bruožas.

Tokia yra praktinė valstybės atkūrimo pusė, bet tai netrukdo sleistis demokratinei žodžio laisvei. Vyksta tikras visuomenės mąstymo paradigminis pokytis – nyksta sąmonės susidvejinimas, tekstų ir potekstų skirtumas, viešojo melo ir vidinės tiesos priešprieša. Potekstės nustoja jomis būti, jų tiesa tampa ir atvirųjų tekstų tiesa, žmogaus mąstymas „išsilygina“. Individas įgyja paskatų permąstyti savo tapatumą, saviraiškos siekius ir motyvacijas ne su atodaira į oficialius stereotipus, o pačiam laisvai sprendžiant, kas tikra, o kas netikra. Pačiam atsirenkant, ką priimti, o ko nepriimti iš atviraime pasaulyje pulsuojančių idėjų.

Reikšminga tai, kad išsilaisvinant mąstymui atsigauna atsakomybės pajauta – supratimas, kad laisvė neatskiriama nuo atsakomybės. Įsisąmoninantis savo laisvę žmogus suvokia ir savo atsakomybę, kuri dabar yra kitokia negu ta, kuri buvo primetama pagal anonimišką oficialiosios privalomybės imperatyvą. Atsakomybę tenka priisiimti asmeniškai, net jeigu jos ir baiminamasi kaip nelengvos naštos. Ji tampa vidujiška, asmenybiškai išgy-

venama, neformali, nuo jos jau nelengva kaip anuomet „išsisukti“, dangstantis visuomenės, valdžios ar tiesiog kolektyvinio aplaidumo skraistėmis.

Asmenybiška tampa ir individo motyvacija, dideliu laipsniu lemiama to, su kokiais tikslais, vertybėmis asmuo sieja savo tapatumą. Tokia atsakomybės pajauta yra esminis išsilaisvinusio žmogaus mąstymo pokytis, bylojantis apie atsigaunantį moralinį pradą jame, kaip svarbią subjektyvią prielaidą atsigauti prislopintai pilietiškumo sąmonei.

Išlaisvėjusioje viešojoje erdvėje pagrindine minties raiškos forma tampa laisvai sakomos nuomonės įvairiausiais visuomenės gyvenimo klausimais. Tai buvusios santvarkos, kurioje nebuvo jokių viešumoje laisvai sakomų nuomonių, kontrastas. Nebuvo ir viešojo mąstymo, o tik oficialiųjų požiūrių ir valdžios nutarimų perdavimas ir komentavimas. Po virsmo viešojoje erdvėje monologų, dialogų, diskusijų formomis skleidžiasi marga asmeninių ir grupinių nuomonių įvairovė. Tai prasideda dar kiek anksčiau, kartu su savaimės visuomenės gimimu, diskusijų klubais, Sąjūdžio mitingais. Aktyviu laisvų nuomonių reiškėju tampa laisvėjanti ir įvairėjanti žiniasklaida.

Pažvelgus atidžiau, nuomonė yra daugiaprasmė ir sunkiai apibrėžiamą minties forma, turinti žinojimo ir vertinimo elementų, o jų dermė, reiškiant konkrečias nuomones, labai įvairi. Nuomonė gali būti informatyvi, nusakanti daugiau ar mažiau žiniomis grindžiamą dalyko supratimą, nors paprastai tai tik dalinis, selektyvus, pritaikytas vertinti žinojimas. Nuomonė gali būti ne daugiau kaip asmeninės patirties, norų, skonių išraiška. Tai gi neįmanoma išvengti nuomonių subjektyvumo, paviršutiniškumo, kurie jas daro nepastovias, abejotinas, nors ne visuose kontekstuose galima jas lengvai atskirti nuo argumentuotų teiginių. Platonas, kaip žinoma, savo dialoguose mokė siekti tikro žinojimo, nesikliauti vien nuomonėmis. Nuomonės, kad ir kokios jos būtų, išreiškia praktinį žmonių santykį su tikrove, yra neatsiejamos nuo jų interesų, įsitikinimų ir pažiūrų. Didžiąją visuomenės mąstymo konteksto dalį sudaro kaip tik nuomonės.

Įvykus virsmui, visi piliečiai gali laisvai kalbėti apie viską, ne visada, pasvarščius nuodugniau, kiekvienas gali būti „teisus savaip“, viešojoje erdvėje įsivyrąja tikras nuomonių šėlsmas. Išnyksta skirtumas tarp tiesos ir netiesos, vaizduotės ir blaivaus proto. Esminiai tautos, valstybės, dorovės klausimai įklimpsta nuomonių pliuralizme. Nuomonėms daro poveikį ir tai, ką rašo žiniasklaida apie naujausius, skandalingus įvykius, o internetiniai komentarai parodo nemažos visuomenės dalies intelektualinį lygį. „Todėl

nepagrįstos ir net absurdiškos nuomonės lengvai tampa tuo, kas paprastai vadinama „tautos balsu“, kuriuo mielai naudojasi ciniški ir demagogiški politikai“ (Radžvilas, 2005, p. 27). Ši 2001 m. pasakyta Vytauto Radžvilo mintis tinka ir šiandien. Pagal nerašytą demokratijos principą visos nuomonės yra gerbtinos, bet kartu ir visos nuvertinamos. Retorinis klausimas – demokratija išlaisvino mintį, išplėtė viešosios erdvės ribas, bet ar pagerino mąstymo kokybę?

Nuomonės nėra nekaltas dalykas, viešai pasakytas žodis kartais skamba ilgai ir turi didelę poveikio galią. Tai svarbu suvokti visiems, ypač asmenims, kuriems žodis, kalba yra profesinės veiklos įrankis, – pedagogams, politikams, vadovams, turintiems plačią ir jautrią auditoriją.

Nuomėmis ne tik kas nors pasakoma, išreiškiama ar vertinama, bet ir apeliuojama į kitų žmonių sąmonę, turint intenciją, sąmoningą ar ne, paveikti jų supratimus ir veikimus. Kryptinga nuomonių sklaida gali stiprinti bendruomeninius ryšius ir priešingai – gali juos silpninti ir trikdyti. Daug kas priklauso nuo to, kokios nuomonės, kieno ir kokius interesus išreiškia, kokiam žmonių sluoksniui adresuojamos. Tai puikiai suvokia ekonominių, politinių ir kitokių interesų grupės, gebančios žiniasklaidos priemonių padedamos manipuluoti žmonių sąmone, formuoti ją norima linkme. Neretai ta ar kita „gerbtina“ nuomonė smarkiai prasilenkia su faktais, yra nepamatuotai tendencinga, tačiau visada atsiranda žmonių, kurie ją priima kaip neginčytiną tiesą ir savo ruožtu tiražuoja toliau. Lengva pasakyti, kad visos nuomonės yra gerbtinos, sunkiau atsakyti, ar visos yra toleruotinos.

Laisvo žodžio visuomenėje sunkiai įmanomi kriterijai, parodantys, kad ne visos nuomonės gali būti priimtinos. Tokie kriterijai yra reikalingi, ypač dabartiniu metu, kai tarpvalstybinių santykių srityje praktikuojama netradicinė agresijos forma – „hibridinis karas“, kurio sudėtinė dalis yra nuomonių „šaltasis karas“. Šiaip jau viešų diskusijų kontekstuose „priešnuodis“ nepriimtina nuomonei gali būti tik kitokia, žinojimu ir argumentais pagrįsta nuomonė. Vėl prisimenant Platoną – kuo tikras žinojimas skiriasi nuo nuomonės.

Nuomonių sakymo laisvė visu rimtumu kelia pilietinės ir moralinės atsakomybės už jas klausimą. Kaip tik laisvė teigia moralinį imperatyvą – asmuo yra atsakingas kitiems žmonėms už savo sakomas mintis dėl galimo poveikio. Atsakomybės dėl galimo nuomonės poveikio stoka daro jos sakytoją kaltą, kaip ir kitokiais atsakomybės stokos atvejais. Tuo tarpu kaip tik į tai diskusijų įkarštyje dažnai nekreipiama deramo dėmesio. Net soli-

dus politikas, pasakęs rezonansą sukėlusį ir prieštaringai vertinamą teiginį, lengvai randa „alibi“, sakydamas, jog tai „tik nuomonė“, vadinasi, nebūtina ją priimti rimtai. Taip nusiimama ir atsakomybė.

Atsakomybė už nuomonę, kaip ir už ką kita, suponuoją tam tikras vertybes, tikslus, kaip atskaitos taškus, kurių atžvilgiu žmogus jaučiasi įsipareigojęs. Šiuo požiūriu galime matyti didelius skirtumus. Vienokia atsakomybė kyla viešai sakomam žodžiui apie tautos, visuomenės, valstybės reikmes, suvokiant jas kaip vertybes, kitokia – sakant nuomonę apie eilinius įvykius, kasdienes nutikimus, konkrečias situacijas. Vienokia atsakomybė saisto asmenį, suvokiantį bendruosius interesus, kitaip tą, kuriam rūpi tik privatūs arba grupiniai reikalai, paklūstant tik tvarkai grupės viduje.

Šie skirtumai turi būti matomi, jeigu norima, kad viešojo mąstymo erdvėje vyrautų žiniomis grindžiamos analizuojančios ir kriterijų paisančios nuomonės, kad pati visuomenė reikliau ir kritiškiau priimtų tai, kas sakoma viešai. Svarbu suvokti ir tai, kad šitokia gali būti tik vertinanti žinojimą ir turinti pakankamą gyvenimo demokratiškoje santvarkoje patirtį visuomenė. Posovietinė visuomenė, dešimtmečius gyvenusi informacijos blokados aplinkoje, stokoja ir vieno, ir kito. Paprasčiausias išprusimas sako, kad mąstymas nėra vien logiškai nuoseklus žinojimo vyksmas. Egzistuoja ir iracionalios mąstymo būsenos, tokios kaip intuicija, vaizduotės išvalgos, jausmai, prisiminimai. Šios būsenos neretai ima viršų prieš blaivų protą.

Asmens socialumo požiūriu pabrėžtina tikėjimo ir pasitikėjimo jausmų svarba. Apie pasitikėjimą galima kalbėti kaip apie tam tikrą intelektualiai ir emociškai išgyvenamą būseną, reiškiančią individo susietumą su tuo, kas vyksta dabar ir ko laukiama ateityje. Nepasitikėjimas rodo tokio susietumo nebuvimą. Asmens gyvenime pasitikėjimas svarbus tuo, kad yra „tiesiogiai susijęs su anksti įgyjamu ontologinio saugumo jausmu“ (Giddens, 2000, p. 12). Pasitikėjimas yra nemažiau reikšmingas ir demokratiškoje visuomenėje, kaip vienas iš dvasinių, moralinių jos pamatų. Pasitikėjimas žmonėmis, bendruomenėmis, institucijomis laiduoja visuomenės vidinį stabilumą, ugdo pilietiškumą, kelia žmonių dvasią. Nepasitikėjimas daro priešingą poveikį, byloja apie silpną demokratiškumo sąmonę.

Aptariant iš totalitarizmo į demokratiją įžengusių visuomenių žmonių mąstymo savitumus, iškyla socialinio ir politinio pasitikėjimo (ar nepasitikėjimo) klausimas. Ganėtina žemo socialinio pasitikėjimo šiose visuomenėse priežastis paprasta – šis jausmas yra gyvas tiek, kiek pasitei-

sina. Virsmas, kaip jau minėta, įvyko pasitikinčių ir tikinčių savo siekais žmonių pastangomis. Tačiau praktinis laisvės įgyvendinimas, reikalaujantis kitokio pobūdžio pastangų, pasirodė esąs toks sudėtingas, o žmonių lūkesčiai ir tikėjimai tokie dideli, kad visuomenę ištiko aiškiai jaučiama pasitikėjimo krizė.

Nuolatinis nepasitikėjimas ir atskiromis institucijomis, ir asmenimis prilygsta skepticizmui kaip tam tikrai asmens gyvenimiškai laikysenai. Jeigu pasitikėjimą ir tikėjimą siejame su asmens vertybine nuostata ir ilgalaikiais siekais, tai skeptikui viso šito kaip tik trūksta. Skeptikas neturi vertybėmis grindžiamo ir į ateitį nukreipto tikėjimo, savo vidinę tuštumą gali užpildyti atsitiktiniais turiniais. Kad ir kaip atrodytų paradoksiška, bet toks „netikėlis“ yra potencialus lengvatikis. Sakantysis „netikiu niekuo“ gali lengvai patikėti bet kuo. Ne kartą regėta, kaip atmetantis „politikų demagogiją“ asmuo ima ir nueina paskui „gelbėtoją“, šį kartą jau tikrą demagogą. Kas toliau? Nusivylimas ir netikėjimo recidyvas.

Atsiduriame tarsi užburtame rate – nuo netikėjimo – vienas žingsnis iki lengvatikystės, o iš šios būsenos – įvairiais būdais atgal į netikėjimą. Politikoje lengvatikiai – neatsakingiausi ir nepatikimiausi rinkėjai. Išeiti iš šio rato nėra paprasta, kurį laiką dar tenka blaškytis nuo vieno prie kito. Šito reikia, kad galėtume kilti prie analitiškai mąstančio ir turinčio vertybinių pamatų pasitikėjimo. Tokia patirtimi išsiugdytas pasitikėjimas yra veiksmingas priešnuodis prieš manipuliacijas bei kitokį „smegenų plovimą“. Galima pagrįstai kalbėti apie tiesioginį intelektinio vidurkio ir lengvatikystės bei neatsparumo propagandai ryšį. Kita vertus, tik žinoti kartais maža, reikia dar ir patikėti tuo, ką sužinojai.

Nuo nepasitikėjimo netoli iki nihilizmo. Šis terminas bendrąja prasme reiškia visų prasmingumo formų neigimą. Kalbant konkrečiau, terminas yra taikomas vienpusiškiems teiginiams ir požiūriams, kurie nuvertina, atmeta, neigia tai, kas daugumai žmonių yra vertinga ir brangintina. Tai taip pat tokia nuostata, kai dėmesys kreipiamas tik į vieną gyvenimo pusę, į negeroves, nenorint matyti nieko kito. Nihilizmui gali prilygti ir šališka kritika, taip pat ignoravimas, nepripažinimas, nutylėjimas to, kas teisinga, kilnu, gražu ir kitaip vertinga. Tai užslėptas vertybinių gyvenimo pamatų griovimas, jų neigimas apie juos tylint, kai reikia garsiai kalbėti (Kuzmickas, 2009, p. 164–165). Neigdamas ar kritikuodamas be argumentų, nihilizmas savo ruožtu purena dirvą politiniam populizmui, kuris taip pat nemėgsta argumentų ir pokalbio iš esmės.

Lietuvos viešojoje erdvėje apstu nihilizmo ir kitokių negatyvizmo variantų. Tam, beje, galima rasti pakankamai objektyvių priežasčių. Pirmiausia tai veiksmais įkūnijamas pilietinis ir moralinis nihilizmas, apie kurį liudija dalies valdžios žmonių neveiklumas ir korupcija, sprendimų neefektyvumas, nusikalstama veikla, nebaudžiamumas ir pan.

Nemažiau svarbi ir neadekvati reakcija į dideles problemas, tam tikras loginis ir vertybinis mąstysenos „disbalansas“, kai nuo pavienių negerovių iš karto einama prie plačių apibendrinimų, o šie nepamatuotai perkeliama į kitas sritis. Dėl to neigiamai imami vertinti jau ne faktai, o vertybių sričiai priklausantys moralės, religijos, tautiškumo dalykai, įprasminantys visuomenės ir valstybės pamatus. Netinkamo valdininko elgesys yra tapatinamas su valstybe ir šaukiama: „Kam man tokia nepriklausomybė“ ir pan. Šitaip elgtis gali paskatinti paprasčiausia išprusimo stoka, trukdanti suprasti, kad vertybės iš viso nėra socialinės kritikos objektai, vertybės tiesiog priimamos ar nepriimamos. Bet gali būti ir politinė potekstė – neigiamas nusistatymas ne tik prieš kai kurias permainas, bet ir prieš viską, kas Lietuvoje vyksta atkūrus nepriklausomybę. Tai nuostata tų piliečių, kurie nelaukė politinio virsmo, atvedusio Lietuvą į nepriklausomybę.

Nihilistinio negatyvizmo nereikėtų painioti su socialine kritika, kuri, net ir labai priekabi, paremta faktais, reflektuoja sociumą vertybiniais požiūriais ir pasako, kodėl esamoji dalykų būklė jo netenkina, paaiškina, ko-kiomis normomis ir kriterijais vadovaujasi. Nihilistu neturi būti laikomas asmuo, kuris dėl individualių bruožų yra linkęs į negatyvizmą arba dėl nesėkmių žvelgia į gyvenimą tarsi pro tamsius akinius.

Nepamatuotos kritikos, prilygstančios nihilistiniam neigimui, nepavyksta išvengti, kai susiremia skirtingos nuomonės opiais tarpasmeninių santykių klausimais. Vienas iš jų – požiūrių į tradicinę ir netradicinę šeimą, seksualinę orientaciją skirtumai. Netradicinius požiūrius į šiuos dalykus, jų viešinimą ir legitimavimą sunkiai priima tradicinių sampratų besilaikantys žmonės, nesvarbu, kokio jie amžiaus. Jie linkę klausimo esmę perkelti į moralės lygmenį, stokodami aiškesnio supratimo, jog santykių „netradiciškumas“ nuo seniausių laikų yra nepaneigiama žmogiškosios realybės pusė. Ne veltui šeimos klausimai yra svarbi Katalikų bažnyčios neeilinio sinodo svarstymų tema. Kiti dialogo dalyviai stokoja supratimo ir pagarbos tradicinės šeimos institucijai, joje matoma lyčių lygiateisiškumo nepripažįstančio patriarchalizmo tąsa. Toks požiūris atskleidžia postmoderniosios mąstysenos motyvą – dekonstruoti tradicines vertybes, tapatumus, mitus, parodyti jų netikrumą, išlaisvinant iš jų individą.

Kad ir kokios „atgyvenusios“ daug kam atrodytų tradicinės vertybės ir prasminės priklausomybės, išsilaisvindamas iš jų individas nebūtinai įgyja geidžiamą laisvę. Atitrūkus nuo vienokių priklausomybių, neįmanoma išvengti kitokių – darbo rinkos, konkurencijos reikalavimų, taip pat viešosios nuomonės, mados, reklamos. Be to, niekas negali išvengti poreikio įprasminti gyvenimą. Išsivadavęs iš tradicinių priklausomybių ne vienas individas pakliūva į kitų, ne tik asmenybę varžančių, bet kartais ir ją žlugdančių priklausomybių nelaisvę. O ką jau kalbėti apie priklausomybę nuo savo paties įgeidžių ir silpnųjų, kurias formuoja ir reklama. Prasmių erdvės, kaip jau minėta, yra kuriamos ir palaikomos veiksmais, poelgiais ir įsitikinimais, bet tokiais pat būdais gali būti ir ardomos bei neigiamos. Tuo pasižymi postmodernistinis reliatyvizmas, laikantis destruktvyvųjų nihilizmą tik „viena iš nuomonių“.

---

6. KULTŪRA: SUPRATIMAI IR VERTINIMAI

Virsmas ir paradigmė supratimų kaita neaplenkia ir kultūros, kuri yra integrali visuomenės visumos sritis. Nušviesti, kaip tai vyksta, – sunkus uždavinys, nes kultūra, kiekviena jos sritis, plėtojasi pagal savas vertybines normas ir paskatas, turi šimtamečių tradicijas ir yra gana atspari politinėms permainoms, valdžių kaitai. Vis dėlto ilgesnis nei du nepriklausomo gyvenimo dvidešimtmečiai valstybingumo pertrūkis, sutrikdęs normalų visuomenės gyvenimą, sutrikdė ir kultūros raidą.

Kultūra šiame tekste traktuojama plačiaja prasme, apimant tokias skirtingas sritis kaip menas ir mokslas, kurios yra ir instituciškai atskirtos, priklauso skirtingoms ministerijoms. Menas ir mokslas reprezentuoja skirtingus žmogaus santykio su pasauliu ir pačiu savimi būdus, viešojoje nuomonėje menininkai ir mokslininkai paprastai yra laikomi labai skirtingos mąstysenos ir jausenos žmonėmis. Tačiau pasigilinus aiškėja „fizikus ir lyrikus“ suartinanti jungtis – vieni ir kiti yra kūrybos, ieškojimų ir atradimų žmonės. Tai profesionaliosios kultūros sritys – tiek vienoje, tiek ir kitoje dirba išskirtinai atsidavę, pasirengę, neeilinio talento žmonės, savo pasiekimais ne vienu klausimu duodantys savitą toną visuomenės mąstysenai.

Pradėsime nuo klausimo – kaip po virsmo visuomenėje keitėsi ir keičiasi kultūrinis mąstymas, suprantamas ne tik kaip žmogaus kūrybinės veiklos forma, bet ir plačiau, kaip tam tikras tikrovės suvokimo būdas, viena iš visuomenės mąstymo apraiškų. Kultūrinis mąstymas, apimantis ir kultūros savirefleksiją, iš esmės yra vertybinis mąstymas, kuriame vyrauja estetinės, etinės, istorinės prasmės. Tokio mąstymo akiratyje atsiduria ne tik tai, kas realiai yra ir buvo, bet ir tai, kaip turėtų, privalėtų būti. Tai artima filosofiniam mąstymui, kuris įžvelgia daiktų savitumą ir savaiminę vertę, pasižymi pragmatiniu nesuinteresuotumu, konfrontuoja su siauru utilitaristiniu tikslingumu. Ši pastaba nereiškia, kad kultūriniam mąstymui yra svetimi konkretūs tikslai. Jie keliama, tačiau neišleidžiant iš akiračio bendresnio konteksto, juo labiau atsižvelgiant į mūsų laikams būdingą kultūros komercialėjimą.

Būtų neteisinga manyti, kad kultūrinis mąstymas yra tik meno, mokslo ir kitų kultūros sričių kūrėjų, dalyvių ir nuolatinių vartotojų pranašumas. Toks mąstymas savomis formomis pasireiškia įvairiose srityse, svarbu, kiek veiksmingai jis pasireiškia kaip primityvaus, neriboto materialios

naudos siekio priešprieša. Su paminklosauga, gamtosauga, išteklių tausojimu ir kitais panašiais dalykais susijusi veikla yra konkretus tokio mąstymo įkūnijimas.

Iškyla ir bendresnis – kultūros sampratos klausimas, ne teorinių aiškinimų, kurių priskaičiuojama ne mažiau kaip šimtas, o vietos ir vaidmens visuomenės, tautos gyvenime požiūriu. Tokia samprata paprastai numato, koks yra, koks turėtų būti kultūros santykis su visuomenės gyvenimo visuma, kiek turėtų priklausyti nuo tos visumos kaitos ritmo. Kita vertus, koku laipsniu kultūra yra savarankiška tos visumos atžvilgiu. Kaip tik šiuo aspektu galima kalbėti apie paradigminius kultūrinio mąstymo posūkius.

Moderniojoje lietuvių mąstysenoje visuomenė ir kultūra, tauta ir kultūra suvokiamos kaip sudarančios organišką vienovę. Kultūrinės kūrybos paskirtis yra išreikšti aukštasias estetiškes, moralines vertybes, keliančias žmonių dvasią, nušviečiančias visuomenės, tautos ateities kelią. Kultūra – tautos gyvastingumo šaltinis bei išlikimo pagrindas ir tuomet, kai prarandamas valstybingumas. Lietuvių tauta atgimė ir išsilaisvino, nes suvokė ir išugdė savo kultūrinį savitumą.

Okupacijos metais oficialioji ideologija teigė kitokią kultūros ir jos visuomeninės paskirties sampratą, priešingą anksčiau minėtajai. Visuomenės kultūrinis mąstymas dvejinosi. Ideologija, teoriškai pripažindama santykinę kultūros savarankiškumą, jos esmę aiškino „klasiniu požiūriu“, pagal kurį kiekvienoje kultūroje yra dvi kultūros, išreiškiančios nesutaikomus klasinius interesus. Taip yra paneigiamas kultūros savarankiškumas, ji laikoma visuomenės klasinių skirtumų atspindžiu, ideologiniu klasių kovos įrankiu. Šitokiu požiūriu vadovaujantis, iš kultūros apyvartos eliminuojama ta jos paveldo dalis, kuri kvalifikuojama kaip „buržuazinė“ kultūra. Tokiu pat pagrindu niokojama dalis labai vertingo materialiojo kultūrinio palikimo – bažnyčios paverčiamos sandėliais ar gamyklomis, dvarų pastatai – kolūkių kontoromis, nuo pakelės kryžių nudažomos arba nulupinėjamos rūpintojėlio statulėlės. Beje, tai daro ne tik „karingieji ateistai“, bet ir kai kurie menininkai, liaudies meno darbų kolekcininkai. Kaip „buržuazinis“, „beidėjinis“ atmetamas abstrakcionistinės, formalistinės pakraipos menas. Reikalaujama, kad kultūros darbuotojai, ypač meno, mokslo žmonės, savo darbais demonstruotų atsidavimą santvarkai.

Klasikinis kultūros palikimas yra vertinamas ir tausojamas, nors ir interpretuojamas ideologiškai, laikomas sektinu meninės kūrybos etalonu. Nebuvo nuslopinta į tautinio tapatumo išlaikymą orientuota kultūros

samprata, ji reiškėsi savais būdais, ne visada viešai, bet gana produktyviai. Tai palaikė kultūrinį rezistencinį mąstymą, kuris plėtėsi ir stiprėjo, sovietmečio pabaigoje įgaudamas ir politinę prasmę.

Virsmas, kaip politinis įvykis, savo esme gali būti laikomas ir kultūriniu įvykiu pagal savo „stilių“, didelė šio vyksmo įkvėpėjų ir dalyvių dalis buvo įvairių kultūros sričių (meno, mokslo, švietimo) žmonės. Neatskiriamas virsmo raiškos būdas buvo piketai, mitingai, eitynės, kuriose buvo ne tik sakomos kalbos, bet ir skambėjo dainos, pritarimo ovacijos, muzika, plevėsavo vėliavos. Iš tikro, tai politinė veikla, tačiau reiškiamą kultūros formomis, kurios stiprino žodžių ir veiksmų įtaigumą. Neatpažįstamai keitėsi visuomenės dvasinė moralinė savijauta, uždaramą ir sutarimą keitė pakili nuotaika, atvirumas, pasitikėjimas.

Tačiau kultūroje platesne prasme, kaip jau minėta, naujieji poslinkiai pasireiškia kur kas lėčiau. Kultūros sektorius pasirodė esąs iš tų visuomenės sričių, kurios keičiasi lėčiausiai. Taip yra ne tik Lietuvoje, bet ir kitose postkomunistinėse šalyse. Kitaip vargu ar gali būti, nes lėčiausiai keičiasi objektyvios kultūrinės veiklos sąlygos, daugybe gijų susijusios su bendraisiais socialiniais pokyčiais.

Vertindami išoriškai, permainų beveik nepastebime – švietimo, mokslo ir kultūros įstaigos veikia kaip veikusios, jose vadovaujamosi tais pačiais kaip lig šiol veiklos modeliais ir administravimo būdais. Rašytojai, dailininkai, muzikai ir kiti profesionaliosios kultūros kūrėjai išlaiko savo statusą ir vaidmenis, taigi, objektyviai yra tuo, kuo buvo. Bet, vertinant subjektyviai, kūrybinio mąstymo požiūriu, matyti, kad įvyksta esminė permaina – atsiveria kūrybos laisvė. Išnykus reikalui paisyti išorinių ir vidinių cenzorių, kai kas tai jau buvo priėmęs beveik kaip normalų dalyką, ne vieną meno kūrėją galbūt ištinka savotiškas laisvės ir atvirumo „šokas“. Reikia tarsi iš naujo pradėti kūrybinį kelią, permąstyti savo kūrybos temas, vertybinius prioritetus. Tad laisvė priimama ne vien tik kaip besąlygiškas gėris. Nelaisvės sąlygomis dažnas menininkas galėjo nuolaidžiauti sau pačiam, teisindamasis – „galėčiau, jeigu ne...“ Dabar tokios galimybės nebelieka, esi laisvas ir gali parodyti viską, ką sugebi. Aiškėja „nuvilianti“ tiesa – laisvė neprideda talento.

Savaime suprantama, jog kultūros, meno žmonėms, kaip ir visiems kitiems, reikia prisitaikyti prie pasikeitusios tikrovės. Tik dabar tenka atsižvelgti jau ne į ideologinius, o į materialiuosius, komercinius veiksnius. Nustoja veikusi buvusioji kūrybinių užsakymų, honorarų, apdovanojimų,

kūrybinių komandiruočių bei kitokių materialių paskatų gavimo tvarka ir neaišku, kaip bus toliau. Keičiasi kūrybinių organizacijų padėtis, dabar jau joms pačioms tenka prisiminti didžiąją dalį atsakomybės dėl savo išlikimo. Visa tai paveikia kultūrinį mąstymą, keičiasi kai kurie vertybiniai akcentai.

Žmonių kultūriniam mąstymui platesne prasme darė poveikį, ne visada teigiamą, tai, kas vyko kitose visuomenės srityse. Nieko gero kultūrai nedavė kartu su privatizacija dalį piliečių apėmęs greito pasipelnymo godulys. Tai pasireiškė antikultūriškais, neretai tiesiog barbariškais būdais. Naujieji sėkmės ieškotojai pusvelčiui įsigytas didelės kultūrinės vertės patalpas be gailesčio pavertė vien materialią vertę turinčiais objektais, o prekyautojai metalo laužu nepalikdavo ramybėje nei atminimo lentų, nei paminklų kapinėse. Tai ankstyvasis, „laukinis“ laisvosios rinkos raiškos būdas.

Kaip jau minėta, daug meno ir mokslo pasaulio žmonių buvo aktyvūs Sąjūdžio dalyviai, atsidavę nepriklausomos valstybės kūrėjai politikos ir kitose valstybinės veiklos srityse. Bet tai toli nuo bendros laikysenos, dalies inteligentų požiūris į permainas ir santykiai su nepriklausoma valstybe klostėsi nelabai sklandžiai. Kai kurie iš jų mąstė pagal seną paradigmą. „Kai Kovo 11-ąją buvo paskelbta Lietuvos nepriklausomybė, dalis mūsų intelektualų išdidžiai atsistojo į neutralumo poziciją besikuriančios valstybės atžvilgiu“ (Kubilius, 1991, p. 3).

Tokiai laikysenai galima priskirti ir kultūrinio mąstymo atotrūkį nuo bendrojo intereso, užsisklendimą savo profesijoje, apdairų atsargumą ir kitokius motyvus. Neabejotinai ir „socialistinės nacijos“ mąstysenos apraišką ir jai būdingą valstybiškumo sąmonės neturėjimą. Kad sovietmetis išugdė neigiamą doro žmogaus požiūrį į valstybę okupantę – savaime suprantama, tačiau nelengva paaiškinti, kodėl analogiškas požiūris buvo perkeltas ir į ką tik atkurtą savą valstybę. Tai rodo, kad nemažai žmonių, nors patys to ir nepripažino, buvo jau ir vidujai, ne tik išoriškai integruoti į sovietinę sistemą. Tuomet toks negatyvizmas nedaug skyrėsi nuo to, kaip į nepriklausomybės atkūrimą žiūrėjo tikri jos priešininkai. Nedaug atsiliko ir neoliberalistinis požiūris, pagal kurį visokia valstybė yra svetima individui. Todėl tikras intelektualas visada esąs opozicija valdžiai. Populistinėje mąstysenoje tai virsta požiūriu į visokią valdžią kaip į vagių, kyšininkų ir kitokių nenaudėlių gaują, kurią galima tik koneveikti.

Kultūrinis kūrybinis potencialas, brendęs nelaisvės metais, dabar yra pamažu aktualizuojamas, kai ko atsisakant, daug ką permąstant, kartu per-

imant bei pratęsiant tai, į ką buvo įdėta daug talento ir laisvo įkvėpimo. Tikrieji to meto pasiekimai ne vienu požiūriu slypi dabartinio profesionalaus ir mėgėjiško meno kūrybos pamatuose.

Bet šitai negali atsverti to, kas prarasta per okupacijos nulemtą atitolimą nuo tarpukariu išplėtotos vakarietiškos kultūros tradicijos. Dėl daugiametės izoliacijos ir ideologinio diktato nebuvo galimybės Lietuvos menui, humanitariniams ir socialiniams mokslams kurti ir vystyti kartu su Vakarų šalių kultūromis. Daug autorių, idėjų, teorijų, „net ištisos minties mokyklos liko mums nežinomos“ (Samalavičius, 2008, p. 141) arba žinomos tik fragmentiškai, iš antrų rankų. Pertrauktoji tradicija išliko ir buvo tęsiama išeivijoje. Tai labai daug duoda dabar ją atkuriant ir tęsiant. „Ir visą XX a. lietuvių kultūros panoramą galime apžvelgti tik dabar, kai į gimtąjį kraštą atitekėjo egzodo literatūros, dailės, muzikos kūrinių srautas“, – rašė iškilusis literatūrologas Vytautas Kubilius (Kubilius, 1999, p. 11).

Atsivėrus sienoms, buvę nepasiekiami dalykai tapo prieinami, per trumpą laiką atėjo į mūsų šalį ištisa gausybė mažai žinomų ar visai nežinomų šiuolaikinių kultūros dalykų. Tai ypač pastebima žodžio ir rašto kultūroje, apie tai byloja gausūs vertimai į lietuvių kalbą. Skaitytojas dabar gali turėti ant savo stalo veikalus, apie kuriuos anuomet galėjo sužinoti tik gavęs leidimą į bibliotekos specialųjį fondą ar iš sunkiai įskaitomų „savi-laidos“ kopijų. Supažindinant Lietuvos visuomenę su šiuolaikine kultūra daug nusipelnė Atviros Lietuvos fondas, vykdydamas misiją padėti mūsų krašto žmonėms pereiti nuo uždaros prie atviros mąstysenos. Tik mažiau aiškumo dėl to, kiek ta misija pavyko, kaip išverstieji kūriniai ir veikalai yra skaitomi, kokį poveikį daro skaitytojams ir platesnei aplinkai. Reikia ilgesnio laiko, kad pasireikštų teigiami poslinkiai visuomenės mąstysenoje.

Bet visa tai tik nedaug gali padėti mums suprasti to meto, kai buvo kuriami tik dabar mus pasiekiantys veikalai, kultūros reiškinių tikrąją prasmę. Daugelis dalykų, kuriuos priimame pavėluotai ar tiesiog „atrandame“, negali būti suvokiami autentiškai, t. y. kaip tuometinio „savo laiko“ aplinkos kūriniai. Kad ir kiek mėgintume įsijausti į „tą laiką“, tai daryti galime ne kitaip, o tik iš savojo laiko ir patirties perspektyvos.

Todėl dabar, būdami šiuolaikinės vakarietiškos kultūros areale, „grįžtame“ jau ne prie tokių pačių kultūrinių šaltinių, nuo kurių buvome atplėšti 1940-aisiais metais. Per praėjusį laiką vakarietiškoji kultūra laisvai plėtojosi pagal savo vidines paskatas, judėdama link atvirumo kitokioms kultūroms, vertybinio reliatyvizmo, sekuliarizmo, postmodernizmo. Joje

neberandame tų vertybinių kriterijų, kuriais rėmėmės ir tikėjome, siekdami išsilaisvinimo. Todėl noras „atnaujinti“ savo kultūros vakarietiškumą pagal šiuolaikines vakarietiškas sampratas ir kriterijus nebūtinai pasiekia tikslą. Juo labiau nebūtinai dera su savojo kultūrinio tapatumo reikmėmis. Tai parodo, kad turime daugiau gręžtis į savas tradicijas, kurti savą, lietuvišką vakarietiškumo variantą.

Darosi akivaizdūs skirtingų šalių socialinės istorinės patirties, iš jos plaukiančių supratimų ir vertinimų skirtingumai. Lietuva, kaip ir kitos postkomunistinės visuomenės, paveldėjo tokią patirtį ir atmintį – unikalią medžiagą kultūrinėms (meninėms, mokslinėms) interpretacijoms, kurios nepažįsta ir nelabai supranta Vakarų visuomenės. Komunistinio dogmatizmo varžtai neleido kurti konceptualių tos patirties interpretacijos priemonių. Tuo tarpu Vakaruose buvo plėtojama įvairiapusė teorinė kultūros reiškinių savirefleksija, bet remiantis kitokia socialine istorine patirtimi.

Mūsų istorinės patirties permąstymas ir vakarietiškojo konceptualumo formų recepcija, šių intencijų sąveika yra ir, matyt, dar ilgai bus svarbiausias mūsų istorinės ir kultūrinės savivokos tęstinumo šaltinis. Kaip šios sąveikos dalyviai esame, bent lig šiol, daugiau receptyvioji pusė, gana vienpusiškai perimanti, kopijuojanti ir mėgdžiojanti vakarietiškus kultūros konceptus bei įvaizdžius. Tai nieko keisto, panašiai yra ir kitose posocialistinių šalių kultūrose. Ne be pagrindo yra vieno vengrų eksperto nuomonė, kad virsmai Vidurio Rytų Europoje nieko nesukūrė – „neišrasta jokių naujų modelių ar institucijų, nepateikta jokių naujų suvokimų, jokių naujų atsakymų – viskas kopijuojama iš Vakarų“ (Hankiss, 2007, p. 13). Su tokiu vertinimu galima sutikti arba nesutikti, tačiau neabejotina, jog komunistiniai režimai visur slopino kūrybinį mąstymą, užgniauždavo pačius jo pradmenis, padariniai jaučiami iki šiol.

Šiaip ar taip pažintis su šiuolaikinėmis vakarietiškomis idėjomis yra produktyvi, provokuoja ir aktyvina mūsų visuomenės mąstyseną. Ilgainiui tai, reikia manyti, mažins ir abipusį atitolimą. Mus pasiekiančios inovatyvios sampratos ir kriterijai jau ir dabar leidžia išvelgti kai kurių mūsų kultūros paveldo objektų vertingumą, peržengiantį nacionalines ribas. Bendroji tendencija mažai keičiasi – vakarietiškos kultūros konceptus lietuvių intelektualai paprastai priima kaip savaime pakankamus ir vertingus, be rimtesnių svarstymų apie jų pritaikymą mūsų praeities ir dabarties tikrovės interpretacijai. Negalima nepastebėti ir to, kad ne viskas, kas nauja, yra inovatyvu tikrąja prasme, ne viskas, kas inovatyvu, yra teigiama, ne visokia

iš kitur atėjusi naujybė yra gėrybė. Naujybė kartais pasirodo tik kaip trumpalaikė, paviršiumi praslystanti mada, nepaliekanti raiškesnio pėdsako, nes nesukuria aplink save reikšmingesnio turinio.

Dabarties kultūrinis atvirumas nesiriboja vien vakarietiškoju arealu, kuris savo ruožtu yra globaliųjų poveikių ir sąveikų arena. Iš šalies ateinančios labai įvairios dvasinės kultūros naujovės – idėjos, stiliai, simboliai ir įvaizdžiai – skatina kultūrinį mąstymą, susieja su savitomis tolimų pasaulio regionų kultūromis, leidžia naujai pažvelgti į lietuvių liaudies meno simboliką. Kultūrologija, menotyra tai vadina kultūros, meno formų difuzija (Kapočiūtė, 2008, p. 42). Lietuvių kultūra nestovi šio vyksmo nuošalėje.

Atvirumas ir sąveikos skatina lietuvių kultūrinę savirefleksiją, kuri yra gana prieštaringa. Pasak kai kurių savųjų interpretatorių, arba Lietuva yra beviltiškai atsilikusi ir siekianti grįžti į Europos kultūrą, „arba savo ypatingomis dvasingumo versmėmis net esanti vos ne smunkančios Europos kultūros išsigelbėjimas“ (Petrusevičiūtė, 1994, p. 3). Pastaroji išvalga plaukia iš manymo, kad lietuviai, kaip ir kitų postkomunistinių šalių tautos, yra išsaugojusios tradicines moralines ir religines vertybes, kurių nedaug belikę sekuliarizuotose vakarietiskose kultūrose. Postmodernistinėms ir individualybės niveliuojančioms universalistinėms tendencijoms priešpriešinamas atramos etninės kultūros vertybėse ieškojimas.

Bendroji kultūros panorama nedaug keičiasi, jeigu kas ir keičiasi, tai daugiausia dėl būdingų tai ar kitai kultūros sričiai motyvų. Po virsmo, kaip ir prieš jį, individo akirtyje kultūra skleidžiasi kaip daugialypė ir daugiasluoksnė visuma, kurioje išsiskiria atskiros sritys ir šakos, įvardijamos nusistovėjusiais, bet tiksliau nelengvai apibrėžiamais terminais. Tai etninė (liaudies), masinė, mėgėjiška, profesionalioji, „aukštoji“ ir kitokios kultūros. Ne vienu turinio ir formos aspektu jos susipina, sutampa, be to, kiekviena dar skaidosi į žanrus, stilius ir pan. Visa tai išlieka, tačiau dėl anksčiau nušviestų visuomenės sandaros pokyčių keičiasi žmonių požiūriai į kultūrinę veiklą ir dalyvavimo joje motyvai.

Atvirumas kultūrų sąveikoms leidžia išvengti socialinėje aplinkoje lig šiol nesuvoktas kultūrines prasmes. Formuojasi kultūros vartojimo bei dalyvavimo joje lygmuo, kurį kultūrologai vadina populiariąja kultūra. Šios kultūros samprata, kaip teigia vienas žinomiausių jos tyrinėtojų Johnas Fiske, išryškėjo naujai pažvelgus į tokius kultūrinius artefaktus kaip džinsai, prekybos centrai, bulvariniai laikraščiai ir TV žaidimai. Populiariosios kultūros kategorijai taip pat priskirtini populiarius kino filmai, detektyvai,

fotografija, popartas, popmuzika, populiariusis mokslas. Tai kalba apie kultūros demokratėjimą, leidžiantį į kultūrinės traktuotės lygmenį įtraukti daugelį kasdienės patirties dalykų.

Šis kultūros sluoksnius populiariosios varda pelno tuo, kad jos vartotojai ir dalyviai yra įvairiausių socialinių sluoksnių, rasių ir lyčių žmonės, kurie daugeliu kitų atžvilgių yra labai skirtingi. Į akis krinta masiškai kultivuojama populiarioji kultūra, tad kyla klausimas, ar tai nereiškia, kad turime reikalo su tam tikra masinės kultūros atmaina? Bet pastebimas ir skirtumas, būtent tai, jog masinė kultūra yra kultūros pramonės gaminy, standartizuotos dvasinės vertybės, skleidžiamos masinės komunikacijos priemonėmis. Masinė kultūra, kaip ir kitokie pramonės gaminiai, yra reklamuojama, peršama, netgi primetama, siekiant ugdyti savo vartotoją. Tuo tarpu populiarioji kultūra nėra kultūros pramonės gaminy, ji nėra žmonėms primetama, ją kuria žmonės, ji kyla iš apačios, bet ne iš viršaus. Populiarioji kultūra vis dėlto nėra labai atitrūkusi nuo masinės kultūros. Ją galima vertinti kaip tam tikrą masinės kultūros artefaktų ne pagal jų paskirtį pritaikymą kasdienio gyvenimo reikmėms, laisvalaikiui, laisvai juos interpretuojant.

Svarstant apie kultūros reiškinių prieinamumą individui, galima pastebėti tam tikrą priklausomybę, kuri nusistovi tarp anksčiau minėtų kultūros rūšių ir individo gyvenimo būdų, tokių kaip kasdienė buitį, profesinė veikla, dalyvavimas viešajame gyvenime, laisvalaikis ir poilsis. Kultūrinės reikšmės individo akiratyje išsidėsto tam tikra apytikre tvarka – nuo kasdienio išoriško kultūringumo (etiketo), kai tenkinamasi tuo, ko reikalauja artimoji aplinka ir kasdienės reikmės, kylant (kartais ir nekylant) prie vertybinių apsisprendimų, moralinės atsakomybės suvokimo, prasmingesnio gyvenimo siekio.

Tai kilimas prie sąmonės būsenų, kurias ugdo menas, filosofija, religija. Šis vyksmas atskleidžia, kiek individo sąmonę pasiekia tai, kas kultūroje yra vertybinės skalės viršūnėje. Daug galima spręsti iš to, ar savo turiniu santykinai „žemesni“, „paprastesni“ potyriai yra integruojami į aukštesnio vertybinio lygmens išgyvenimus bei sampratą, ar atvirkščiai – pastarieji, jeigu tokių patiriama iš viso, yra suvokiami, vertinami pagal paprastesnius, primityvesnius dvasinius standartus (Kuzmickas, 2012, p. 58).

Tam didžiulį poveikį daro tai, kad vis plačiau naudojamos elektroninės technologijos įvairiose gyvenimo srityse. Šis procesas nedaug ką bendro turi su politinių pokyčių padariniais, tačiau akivaizdžiai žymi vyresniosios ir jaunesniosios kartos žmonių mąstysenos skirtumus.

Kaip asmuo dalyvauja kultūroje, kokia kultūrinių preferencijų ir potyrių gradacija susiklosto jo sąmonėje, daug priklauso nuo jo socialinės padėties, nuo to, kaip tą padėtį paveikė politinis virsmas ir jo padariniai. Iš veiksmų, kurie formuoja kultūrinį akiratį, labai svarbūs socialinė kilmė, šeimos tradicija, turtinė padėtis, nuo kurių daug priklauso išsilavinimas, mąstysena, kultūros vartojimo pobūdis, kultūrinės saviraiškos galimybės. Asmens socialinė pozicija ir vaidmenys, ypač profesija, turi ir atitinkamą kultūrinį matmenį, reikalauja iš žmogaus atitinkamų žinių, akiračio ir mąstymo. Tai atsiliepia ir jo pilietinei bei moralinei laikysenai, profesinis ir pilietinis mąstymas glaudžiai susijęs su kultūriniu mąstymu.

Rinkos ūkio sąlygomis keičiasi kultūros ir meno finansinių išteklių šaltiniai, kultūra darosi komercinė, į ją skverbiasi vartotojiškumo, verslumo mąstysena. Meno kūriniai, mokslo atradimai praranda didelę dalį savo turėtosios išskirtinės reikšmės, tampa prekėmis, jų, kaip ir kitokių prekių, vertės kriterijus yra paklausumas. Kultūrinis mąstymas net pačioje kultūroje varžosi su komerciniu mąstymu. „Menai, virtusiam komercijos objektu, jau nebeliko būtinybės teigti kokias nors tiesas, prasmes ar dvasines vertybes....“ (Samalavičius, 2008, p. 131).

Būtų neteisinga sakyti, kad dėl to menksta viso to, kas daroma moksle, menuose ir kitose kultūros srityse, kokybė ir tikroji, ne vien prekinė, vertė. Tačiau neabejotinai keičiasi vieta ir vaidmuo visuomenės gyvenime. Susiaurėjo kultūros prestižiškumo ir poveikio sritis, retai suskamba kultūros žmonių balsas svarbiais visuomenės klausimais. Apleistas kultūrinis ir mokslinis visuomenės švietimas, mažėja plačiajai auditorijai skiriamų populiarių leidinių, o ir tų pačių tiražai drastiškai smunka. Viena iš priežasčių yra šiuolaikinių informacinių technologijų poveikis. Teatro spektaklis, tapybos paroda, poezijos vakaras ir toliau lieka tuo, kuo buvę, tačiau savo komerciškosiomis savybėmis priartėja prie vartojimo, pramogų kultūros. Moksliniams tyrimams, įskaitant ir humanitarinius mokslus, imamas taikyti verslumo kriterijus – gaminti ir teikti žinias, nors akivaizdu, kad „humanitarinio pobūdžio žinios nevirsta preke paprastai ir tiesiogiai“ (Žulkus, 2012, p. 110). „Maximos“, „akropoliai“ ir panašios prekybos ir pramogų „šventovės“ atima iš žmonių vis daugiau kultūrinio laiko. Tai įgauna masinę pobūdį, niveliuoja skonius ir įpročius, slopina individualios saviraiškos bruožus. Ne kultūra ir tautiškumas, kaip buvo tikima Atgimimo ir Sąjūdžio metais, tampa visuomenės gyvenimo leitmotyvu, tokiu leitmotyvu tampa ekonomika.

Kultūros komercializacija, be kita ko, reiškia, kad vyksta įvairialypis kultūros ir ekonomikos suartėjimas ar net susilieėjimas – prekių gamyba, prekyba, vartojimas įgauna kultūrinės atributikos bruožų, o kultūra vis labiau gręžiasi į ekonomiką, tampa nuo jos vis labiau priklausoma. „Vartotojų visuomenėje visos prekės, be funkcinės, turi ir kultūrinę vertę“ (Fiske, 2008, p. 30), visi vartojami daiktai, „visi materialūs funkciniai ištekliai susilieja su semiotiniais kultūriniais“ (Fiske, 2008, p. 36). Kultūrinė veikla pradedama traktuoti kaip tam tikra verslo rūšis. Šitai nestebina, kai turime galvoje pramoginę kultūrą, bet kai ir į rimtąją kultūrą, į klasikinio meno propagavimą imama žiūrėti kaip į verslą – tai reiškia ne ką kitą, o tik bendrąjį, tolygų nuosmukį, visuomenės kultūrinės mąstysenos pokytį.

Kita vertus, kad ir kaip ją vertintume, tokia raida rodo neabejotiną kultūros demokratėjimą, kultūra tampa prieinamesnė, ateina jas sukultūrinindama į tas žmonių gyvenimo sritis, kurioms dar visai neseniai nebuvo taikomi kultūros reikalavimai. Besiplečianti kultūros samprata atitinkamai veikia ir daugelio žmonių gyvenimo būdą.

Kita demokratėjimo pusė yra ta, kad keičiasi kultūros, ypač meno kūrinio ir suvokėjo santykio, pobūdis. Menas kasdieniškėja, netenka išskirtinumo, pakylėtumo bei kitų savo vertingumo bruožų, būdingų klasikinei estetinei kultūrai, ir atsiduria lygiavertėje su kitomis visuomeninės veiklos sritimis gretoje. Mokslas taip pat praranda iškilią „tiesos ieškotojo“ aureolę, mokslo žinios su tam tikromis išlygomis tampa vartojimui skirta preke. Akivaizdi, keičianti žmonių mąstyseną tendencija – kultūros reiškiniai susilygina su kitais vartojimo objektais, o vartojimas įgauna kultūrinio, ne tik socialinio, prestižo bruožų. Kitaip tariant, vartojimo srities objektai patenka į kultūrinio mąstymo akiratį, o šio mąstymo vertybinis matmuo blanksta.

---

7. GLOBALIZMO TĖKMĖJE

Anksčiau aprašytos permainos ir jų padariniai rutuliojasi toliau, sukeldami naujus gyvenimo sąlygų ir paradigminio pobūdžio mąstysenos pakitimus. Norint juos apibūdinti, reikia išskirti bent du skirtingos prigimties, bet tarpusavyje susipynusius plataus masto reiškinius. Pirmasis – privačios nuosavybės ir laisvos rinkos visuomenė Lietuvoje neatsilieka nuo pasaulinių tendencijų ir evoliucionuoja į vartotojišką visuomenę. Antrasis, įtraukiantis Lietuvą į globaliųjų procesų tėkmę, yra sparti elektroninių komunikacijos ir informacijos technologijų plėtra bei platus jų naudojimas įvairiose gyvenime srityse. Pastarasis reiškiny, pridėjus dar kitus veiksnius, sudaro būtinas prielaidas klostytis tiems dabarties visuomenės gyvenimo ypatumams, kuriems apibūdinti yra vartojamas žinių visuomenės terminas.

7.1. Vartotojų visuomenė

Kalbant apie vartotojiškumą, reikia pasakyti, kad žmonija visais laikais gamino ir vartojo, bet nelaikė savęs vartotojiška. Tuo tarpu šiuolaikinė – vėlyvojo kapitalizmo visuomenė – pasižymi ne tik tuo, kad vartoja kur kas daugiau nei praeities visuomenės, bet ir tuo, kad pati save suvokia, savo ateitį modeliuoja kaip vartotojišką. Tai liudija neabejotiną vakarietiškos visuomenės mąstysenos, vertybinės skalės ir savivertės posūkį.

Mūsų laikais pagrindinė visuomenės gyvenimo ašimi tampa ekonominės veiklos ciklas – gamyba, prekyba, reklama, vartojimas, pelnas. Maža to, ekonomika neapsiriboja tik savuoju sektoriumi, ji plečiasi, susipina su kitomis žmonių veiklos sritimis. Kuriasi daugialypė, bet kartu gan vientisa, dinamiška vartojimo ir pelno siekio kultūra, užgožianti moralinius, estetinius, religinius ir kitokius vertybinius žmonių veiklos motyvus. Faktiškai veikia nerasytas įstatymas – viskas leidžiama, kas pelninga.

Šio ciklo dinamika apima plačias žmonių veiklos sritis ir jų rezultatus, daugybę dalykų, paprastai kalbant, yra įvairiu laipsniu suprekinami. Kuo dabar užsiima tradicinių profesijų atstovai – mokytojas, gydytojas, teisininkas, pagaliau, ir dvasininkas? Jie teikia savo rūšies paslaugas, įgaunančias prekinį pobūdį. Ekonomistai apie gėrybes ir paslaugas kalba kaip apie vieną kategoriją (Dumont, 2002, p. 270). Savo rūšies prekes ir paslaugas

taip pat teikia mokslo, meno, kitų kultūros sričių profesionalai. Svarbu pabrėžti, kad jų teikiamos „prekės“ dėl to nepraranda savo specifinės, neprekinės vertės.

Ekonomika, gamindama ir realizuodama prekes, kuria ir poreikius (Rubavičius, 2010, p. 141), net sunku susigaudyti, ar pirmiau pagaminama prekė, ar suformuojamas poreikis. Žmogus atsiduria savotiškoje vartojimo nelaisvėje, jis vartoja ir nori to, kas gaminama ir jam siūloma, nors tai, kas gaminama ir siūloma, yra pačios gamybos sistemos poreikiai, o ne žmogaus poreikiai (Baudrillard, 2010, p. 73). Gaminama pagal tam tikrus standartus, todėl gaminiai yra serijiniai, vienodi, pakeičiami, juose nėra autorystės žymės. Dėl to nyksta ir kokybiniai savitumai, jie suredukuojami į prekinę vertę. Tai vienodina pirkėjų skonius, šiek tiek ir mąstymą.

Vartojimo dinamika nesiriboja materialių gėrybių sritimi, bet skverbiasi ir į dvasinę kultūrą, į individo vidinį pasaulį. Siekia suprekininti ir tai, kas tame pasaulyje išsiskiria kaip vertybinis mąstymas, naikindama tą mąstymą, vertybes redukuodama į interesus, ardydama ir asmenybiškąją pradžą žmogui. Tai savo ruožtu skatina dar daugiau vartoti. Kuo asmuo mažiau jaučia savo vidinę struktūrą, tuo vartojimas reikšmingesnis. „Galbūt todėl nuoseklus vartotojiškas mentalitetas atsiranda, kai perteklius <...> sutampa su asmenybės „nustruktūrinimu“ (Kavolis, 1995, p. 72). Vartotojiška orientacija gali įgauti nematerialią formą, tęsia Vytautas Kavolis, godžiai praryjami vienas po kito meno kūriniai, pati įvairiausia mistika, kultūrų vertinimai, kad būtų užpildyta vidinė tuštuma. „Dar daugiau: rijimo objektai, kaip ir plataus vartojimo prekės, tampa vienas kito pakaitalais, prarasdami savo unikalią vertę“ (Kavolis, 1995, p. 72).

Tačiau vertybinė sąmonė žmogui vis dėlto nėra ir, reikia manyti, nebus iki galo suprekinama, išlieka kaip asmenybės branduolys. Dėl to šiuolaikinė visuomenė nėra vien tik vartotojiška, ji yra ir pilietinė. Žmonės yra ne vien vartotojai, bet ir piliečiai, o pastarieji – tokie asmenys, kuriems rūpi ne vien jų asmeninė gerovė (Norkus, 2008, p. 401). Šiuolaikinio žmogaus problema yra ta, kad vartotojiškumas ir pilietiškumas nėra lengvai suderinami, tarp jų tvyro įtampa. Tai nauju pagrindu dveжина individo sąmonę, joje pragmatiškas vartotojo mąstymas nuolat kėsinausi nustelbti vertybėmis grindžiamą piliečio mąstymą. Tokia įtampa retsykais kyla ir valstybės užsienio politikoje, kai reikia rinktis arba vertybinę, arba pragmatinę poziciją. Nors skirtumas ne visada aiškus, pragmatiško elgesio motyvai gali būti ir ilgalaikis vertybinis pasirinkimas.

Gamybos ir vartojimo cikle sukuriamus socialinius vaidmenis atliekančiam individui sunku save išreikšti kaip asmenybę, nes ciklą domina tik jo asmenybiškumo „fragmentai“ – kvalifikacijos, gebėjimai, patirtis ir kitos „paklausios“ savybės. Tai smarkiai komplikuoja individo susitapatinimą. Šis vyksmas darosi išoriškas, individas kuria savo tapatumo įvaizdį ne tiek pagal orientaciją į vertybes (tuo pasižymi moderniojo individo mąstysena), kiek pagal tinkamumą atlikti funkcijas – atsiliepti į rinkos paklausą. Darbo paieškos metu svarbu mokėti save pateikti kaip patraukliai „įpakuotą“ prekę, internete galima rasti patarimų, kaip tai padaryti.

Funkcijos, kurias atlikti reikalauja darbo vaidmenys, yra kaskart preciziškiau reglamentuojamos, tam pasitelkiamos tobulėjančios elektroninės technologijos. Amerikiečių filosofo Charleso Tayloro manymu, šiuolaikinė visuomenė yra linkusi stumti mus atomizmo ir instrumentalizmo kryptimi ir kuria vaizdinį, kad šiuolaikinė technologinė visuomenė mus uždaro į „geležinį narvą“ (Taylor, 1996, p. 102). Visa tai veikia individo motyvacijas, jos taip pat funkcionalėja, atsiriboja nuo vertybių, krypsta į konkrečias situacijas, trumpalaikius tikslus, kuriuos kelia sparti gamybos ir vartojimo kaita, ugdanti tokius pat trumpalaikius „čia ir dabar“ poreikius.

Nepaisant šių pokyčių, nors ir silpsta, bet išlieka veiksmingos ir vertybinės motyvacijos, numatančios tolimus tikslus, jų neatsisakančios ir tuomet, kai reikia ilgai laukti, o kartais ir nesulaukti norimų rezultatų, kaip retsykiais nutinka asmenybės augimą skatinančioms gyvenimo strategijoms. Be ilgalaikių siekių perspektyvos neįmanomos pilietiškumo programos ir prognozės, o tokių siekių prasmingumą užtikrina kaip tik vertybės (Allport, 1998, p. 88). Ilgalaikių tikslų turėjimas, neabejingumas abstraktiems idealams yra svarbiausia žmogaus asmeninės egzistencijos sąlyga, rašo garsus amerikiečių psichologas (Allport, 1998, p. 58, 63).

7.2. Žinių visuomenė

Nuo vartotojiškumo pereinant prie žinių visuomenės, reikia pasakyti, kad žinių visuomenė yra Lietuvos vystymosi prioritetas, suformuluotas keliuose dokumentuose, svarbiausiame – „Valstybės ilgalaikės plėtros strategijoje“. Joje sakoma, kad Lietuvai, neturinčiai didelių gamtos turtų, būtina aukštųjų technologijų plėtra ir gamyba, nes ji sukuria aukščiausią pridėtinę vertę. Žinių visuomenė yra ir Europos Sąjungos prioritetas, vienas pagrindinių garsiosios Lisabonos strategijos akcentų.

Apibūdinant žinių visuomenę tiksliau, kartu ir siekiant formuoti visuomenę ta kryptimi, reikia atkreipti dėmesį į kai kuriuos jos parametrus. Tai visuomenė (kultūra), kurioje nepaliaujamai kaupiasi žinių, t. y. specialiai apdorotų ir žinojimui skirtų „faktų“ kiekis. Žinios be paliovos kaupiamos leidiniuose, bibliotekose, interneto tinklalapiuose. Tai struktūruoti duomenys – informacija, pasyvios, „sustingusios“ žinios, kol jų „neprašnekiną“ asmuo, mąstantis ir išmanantis kaip jomis naudotis.

Vis daugiau žmonių dalyvauja veikloje, skirtoje žinių „gamybai“, perteikimui, sklaidimui. Praktiškai pritaikytos žinios vis labiau paveikia žmonių gyvenimą – darbo pobūdį, buities kultūrą, laisvalaikį, bendravimą. Žinios padeda pasirinkti iš kelių galimybių, vis platesniu mastu tampa apsisprendimus ir elgesį lemiantis veiksnys. Žiniomis yra grindžiami vertinimai, šie, savo ruožtu, skatina siekti naujų žinių. Apie vienokias ir kitokias priežastis, galinčias paveikti mūsų elgesį, mes paprastai sužinome, t. y. patiriame netiesiogiai, neakivaizdžiai. Žinios tam tikra prasme pakeičia natūralias priežastis. Prancūzų filosofas Leonas Brunschvicgas savo teoriją vadinęs „minties filosofija“, plėtojo teiginį, kad visa tikrovė galiausiai atitinka mąstymo formas: „Pažinimas konstituoją pasaulį, kuris yra pasaulis mums“ (Brunschvicg, 1964, p. 2).

Visose veiklos srityse nuolat reikia naujų žinių, jos greitai sensta. Bet kyla esminis klausimas – kaip žinių gausa veikia mąstymą, ar daug žinių turinti visuomenė yra ir labiau mąstanti visuomenė? Atsakyti vienareikšmiškai vargu ar įmanoma. Žinios žmogaus galvoje gali būti tik „negyva“ informacija, žinoti – nebūtinai mąstyti. Nuo seno suvokiama, jog žinių gausa neprideda išminties. Senovės mąstytojai rėmėsi nepalyginti menkesnėmis žiniomis, tačiau kai kurios jų įžvalgos glūdi ir šiuolaikinio mokslo pamatuose.

Mąstymą ugdo ir gilina vertybiškai kryptingas žinojimas, tačiau kryptingumas neplaukia iš paties žinojimo. Tai lemia bendresnis pasaulėžiūrinis moralinis akiratis. Jeigu vertybinė sąmonė blanksta, o tai galime konstatuoti šiuolaikinėje visuomenėje, žinių gausa virsta technikos plėtos „duomenų baze“. Technikos sąvoka apima ir įvairias socialines, politines technologijas, jos taip pat paremtos žiniomis. Bet ir čia, jeigu žinių judėjimo nelydi vertybinis mąstymo ugdymas, norima nauda pasirodo negreitai. Plėtojasi pats save tobulinantis, tačiau savęs nereflektuojantis technologinis mąstymas, „sutechnologindamas“ mąstymą apskritai. Kaip kadaise mašinų fabrikuose palengvino fizinį darbą, taip dabar kompiuteriai palengvina

ir pagreitina protinį darbą. Akivaizdi ir kita pusė – skaičiuotuvai atpratina nuo skaičiavimo, „įtinklintas“ mąstymas atpratina nuo gyvo mąstymo.

Televizija ir kompiuterinė informacinė sistema, apėmusi visą viešąją erdvę, daro ir smukdantį poveikį. Ekranų ideologija siekia vienintelio tikslo – pavergti žmogų, visiškai kontroliuoti visuomenės gyvenimą. Informacija, kokia ji pateikiama ir kaip pateikiama ekrane, yra dezinformacija, informacijos simuliacija, nepadedantis žmogui orientuotis tikro, užėkranio gyvenimo situacijose (Šliogeris, 2012, p. 78–79).

Žvelgiant platesniu mastu, technologijos greitina susisiekimą, trumpina nuotolius, taupo laiką, laužo ir keičia daugelį nusistovėjusių standartų. Kita vertus, plačiai įsiterpdamos į žmonių tarpusavio santykius ir veiklą, siaurina gyvo, tiesioginio bendravimo sritį, tradicinių asmeninių kontaktų galimybes. Asmeninius kontaktus keičia didžiausius atstumus įveikiantys internetiniai kontaktai, tobulėja jų palaikymo technologijos, be verbalinių, plečiasi vizualinių kontaktų galimybės (Kappas, Kramer, 2011, p. 82–83). Bet tai nesukuria žmonių artimumo, nešalina svetimumo. Internetas leidžia lengviau užmegzti santykius, bet ir juos daug lengviau nutraukti. Siaurėjant tiesioginių kontaktų apimčiai, silpsta ir jų poreikis, už juos svarbesnė tampa informacija, gaunama tekstų ir vaizdų pavidalais, „bendraujant“ su ekranu.

Akivaizdus ir toks technologijų poveikis individo mąstymui – prieš jį skleidžiasi sunkiai aprėpiama netiesioginių internetinių kontaktų erdvė, siūlanti plačią bendravimo „partnerių“ paieškos skalę, kaip savotišką gyvo bendravimo pakaitalą. Tai teikia galimybių rasti netradiciniams bendravimo būdams, kai remiantis įsitikinimais, skoniais ir kitokiomis preferencijomis yra kuriami nuotolių nepaisantys kolektyviniai tapatumai, savotiškos virtualios bendruomenės, žadinančios netradicinę individo tapatumo saviraišką. Tai kreipia jo mąstymą į globalią erdvę, „išlaisvina“ nuo daugelio lokalių stereotipų ir sąlygotumų, kita vertus, skatina apie lokalius dalykus mąstyti globalių sąveikų ir poveikių kontekste.

Internetiniuose bendravimo tinkluose mezgasi kompiuterinės pažintys, išnyra ir anoniminiai, kontroversiški personažai, virtualūs kompiuterinių siužetų veikėjai. Už jų neretai „užkimbama“, ypač nekritiškame jaunystės amžiuje. Randasi nestabilūs „mišrūs“ tapatumai, kai individo savasties savivoka formuojasi ir yra formuojama eklektiškai iš atskirų kultūros, realios ir imituojamos tikrovės elementų (Kuzmickas, 2012, p. 71), trumpalaikių virtualių duotybių. „Koks nors individas ar kolektyvinis veikėjas gali turėti daugelį tapatumų“ (Castels, 2006, p. 220). Šitokios būsenos radimasi

lydi tokia pat eklektiška, neturinti aiškių loginių kriterijų mąstysena. Tai analogiška vartotojiškam santykiui – individas kuria savo individualų tapatumą iš to, kas jam siūloma (Rubavičius, 2010, p. 124). „Tačiau šis daugis savęs pateikimą ir socialinį elgesį daro įtemptus ir prieštarigus“, – tęsia savo mintį Castels (Castels, 2006, p. 220). Taip formuojasi tradicinės kultūros arealą peržengiantys netradiciniai tapatumai, su jiems būdingu atvirumu, bet dažnai ir „neužbaigtumu“, negalvojimu apie tai, „kas aš esu iš tikrųjų“. Silpsta ir tokios savivokos poreikis, internetinės technologijos teikia galimybių parodyti save kitiems ir sau pačiam keliais pavidalais, nykstant skirtumui tarp to, kas tikra ir tik tariamai svarbu. Apie realųjį pasaulį imama spręsti pagal techninio virtualiojo pasaulio vaizdinius, šalia realiosios atsiranda virtuali tikrovė.

Visuomenės mąstysena evoliucionuoja įvairėjimo linkme, galima numatyti tik šį vyksmą lemiančius veiksnius – europinės integracijos ir globaliojo atvirumo plėtrą, visuomenės socialinių kontrastų dinamiką, informacinių technologijų tobulėjimą.

---

8. APIBENDRINIMAI

XX amžiuje Lietuvos visuomenė patyrė tris istorinius politinius virsmus, kurių kiekvienas radikalai keitė tautos egzistencinę būklę, dėl to daugeliu požiūrių keitėsi žmonių mąstymas bei vertinimai. Amžiaus pradžioje aktyviai pasireiškė modernioji lietuvių savivoka ir mąstysena, įkūnydama nepriklausomos Lietuvos Respublikos sukūrimą. Tai buvo esminis virsmas tautos istorijoje – lietuvis tapo savo nepriklausomos valstybės piliečiu. Normalią Lietuvos visuomenės raidą nutraukė tragiškasis virsmas – sovietų, nacių ir vėl sovietų okupacijos, per kurias buvo griunami instituciniai nepriklausomos valstybės pamatai, slopinama vakarietiškos orientacijos tautinė ir kultūrinė mąstysena. Svarbiausia studijos tema – Lietuvos visuomenės mąstymo pokyčiai, vykę ir tebevykstantys dėl istorinio virsmo – 1990 m. Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktu atkurtos nepriklausomos Lietuvos valstybės.

Virsmas reiškė paradigmą pobūdžio pokyčius Lietuvos visuomenės sandaroje – perėjimą nuo okupuotos šalies prie nepriklausomos valstybės statuso, nuo totalitarinės vienpartinės prie demokratinės daugiapartinės politinės sistemos, nuo planinio – prie laisvos rinkos ūkio, nuo uždaros – prie atviros visuomenės.

Uždara totalitarinė visuomenės valdymo sistema teikė individui darbo vietą ir minimalų socialinį saugumą, tačiau varžė jo laisvą veiklą ir nepriklausomą mąstymą. Privalomas pasaulėžiūrinis materializmas ir nuolatinis būtiniausių reikmenų stygius ugdė žmonėse „daiktizmo dvasią“, kaip būsimo kapitalistinio vartotojiškumo užuomazgą. Bendruomeniniu lygmeniu vyrauja kolektyvistinė mąstysena. Formavosi socialiniu pasyvu pasišyminčio, susidvejusio žmogaus sąmonė, nuvertinanti tautiškumą ideologizuota „tarybinės liaudies“ samprata.

Jaunosios kartos, dalies vyresniosios inteligentijos aplinkoje susikūrė alternatyvus totalitariniam režimui, jo nekontroliuojamas, bet ir nekonfrontuojantis su juo savaiminis mąstymo būdas, perspektyvi nepriklausomos mąstysenos apraiška.

Po virsmo susikūrusioje demokratinėje visuomenėje individui atsiveria laisvos iniciatyvos ir nuomonės viešos raiškos galimybė, uždaramą ir mąstymo susidvejinimą keičia atvirumas ir pasaulėžiūrų įvairovė. Individas tampa laisvas, tačiau socialiai mažiau saugus, daugelio sąmonėje ryš-

keičia atskirų naujosios realybės metmenų prieštaros. Kolektyvistinę keičia individualistinė nuostata, išskyla nauji (politiko, savininko, verslininko) socialiniai tipai. Išlieka ir totalitarinėje visuomenėje susiformavęs pasyvios mąstysenos individo tipas. Viešojoje erdvėje kaip gerbtinos ir lygiavertės laisvai reiškiamos įvairios nuomonės.

Virsmi, paradigminiai pokyčiai neaplenkia ir kultūros, nors kai kurios jos sritys yra gan atsparios politiniams pokyčiams. Totalitarinėje santvarkoje teoriškai buvo pripažįstamas santykinis kultūros savarankiškumas, bet kartu pabrėžiamas klasinis jos pobūdis, laikant ją ideologine klasių kovos priemone. Atkūrus nepriklausomybę, grįžtama prie amžiaus pradžioje iškilusios kultūros sampratos, pagal kurią visuomenė ir kultūra, tauta ir kultūra sudaro organišką vienvę, kultūrinės kūrybos paskirtis yra išreikšti ir puoselėti aukštąsias estetiškes ir moralines vertybes, keliančias žmonių dvasią, palaikančias tautos gyvastingumą. Tačiau totalitarinėje santvarkoje menas, mokslas turėjo atlaikyti valdžios ideologinį spaudimą, o demokratinėje visuomenėje reikia taikytis prie komercinių laisvos rinkos reikalavimų.

Laisvos rinkos visuomenė evoliucionuoja į vartotojišką visuomenę, kurios praktika ir logika komplikuoja individo susitapatinimą, individas kuria savo įvaizdį ne tiek pagal laisvai pasirenkamas vertybes, kiek pagal rinkos reikalavimus. Dėl to sudvejinama individo sąmonė – tarp vartotojiškumo ir pilietiškumo.

Šiuolaikinė visuomenė apibūdinama kaip žinių visuomenė, ji nepaliaujamai kaupia žinias, jos vis platesniu mastu tampa žmonių elgesį ir sprendimus lemiančiu veiksmu. Tam didelę reikšmę turi plačiai naudojamos elektroninių informacijos technologijos, trumpinančios nuotolius, taupančios laiką, įvairinančios gyvenimą. Tai siaurina žmonių tiesioginį bendravimą, bet kartu atveria plačią internetinių ryšių erdvę, teikiančią neribotų galimybių bendrauti skirtingų kultūrų žmonėms, įskaitant ir virtualius internetinius personažus. Randasi nestabilūs, „mozaikiški“ tapatumai, nenuoseklus jų mąstymas, kyla individo vidinės integracijos problema. Šalia modernaus, pastovaus tapatumo individo atsiranda paslankaus tapatumo postmodernus individas.

LITERATŪRA

- Allport G. 1998. *Tapsmas*. Vilnius: Vaga.
- Andriuškevičius A. 2013. *Pro A. A prizmę*. Modernaus meno centras.
- Arendt H. 2001. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba.
- Baudrillard J. 2010. *Vartotojų visuomenė: mitai ir struktūros*. Kitos knygos.
- Bell D. 2003. *Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai*. ALK/Alma littera.
- Brunsghevig L. 1964. *La modalite du jugement*. Paris.
- Castels M. 2006. *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. 2 Tapatumo galia*. UAB Poligrafija ir informatika.
- Daujotytė-Pakerienė V. 2013. Žvelgiant į Sąjūdžio veidus. *Sąjūdžio vertybės ir jų likimai*. Edukologija.
- Dumont L. 2002. *Esė apie individualizmą. Modernioji ideologija antropologiniu požiūriu*. Vilnius: Baltos lankos.
- Fiske J. 2008. *Populiariosios kultūros supratimas*. Vilnius: Žara.
- Giddens A. 2000. *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai
- Gylys P. 2013. Du dešimtmečiai nuo Didžiojo Sąjūdžio: pažanga ar regresas? *Sąjūdžio vertybės ir jų likimai*. Edukologija.
- Hankiss E. 2007. Virsmas ar virsmai? *Kultūros barai*. Nr. 11.
- Heidegeris M. 1992. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis.
- Jokubaitis A., Lopata R. 2014. *Lietuva kaip problema. Filosofiniai istoriniai politikos tyrinėjimai*. Tyto alba.
- Kapočiūtė A. 2008. Meno formų difuzija ir komparatyvistinės menotyros transformacijos. *Estetikos ir meno filosofijos probleminių laukų sąveikos*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.
- Kappas A., Kramer N. 2011. *Face to face Communication over the Internet. Emotions in a Web of Culture, Language and Technology*. Cambridge University Press.
- Kavolis V. 1995. *Kultūrinė psichologija*. Vilnius: Baltos lankos.
- Kuhn Th. 2003. *Mokslo revoliucijų struktūra*. Vilnius: Pradai.
- Kubilius V. 1991. *Kultūros barai*. Nr. 10.
- Kubilius V. 1999. *Kultūros barai*. Nr. 5.
- Kuzmickas B. 2009. *Tautos tapatumo savimonė. Lietuvių savimonės bruožai*. Antroji pataisyta ir papildyta laida. Mykolo Romerio universitetas.
- Kuzmickas B. 2012. Individo kultūrinio tapatumo sklaida (tarp tradicijos ir inovacijų). *Individo tapatumas*. Mykolo Romerio universitetas.
- Kuzmickas 2013. *Vertybės kultūrų kontekstuose*. Mykolo Romerio universitetas.
- Marcinkevičius J. 2008. Sąjūdis ateina iš toli. *Sąjūdis ateina iš toli*. Margi raštai.

- Mickūnas A. 2013. *Modern West: two Life Worlds*. Mykolas Romeris university.
- Norkus Z. 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* Vilniaus universiteto leidykla.
- Ozolas R. 2008. Kultūros pokyčiai: nuo vienmačio į daugiamatį mąstymą. *Sąjūdis ateina iš toli*. Margi raštai.
- Patočka J. 2002. *Eretiški esė apie istorijos filosofiją*. Vilnius.
- Petrusevičiūtė L. 1994. *Kultūros barai*. Nr. 8/9.
- Radžvilas V. 2005. *Sunki laisvė. Eseistika*. Vilnius: Tyto alba.
- Rapoportas S. 1997. Totalitarizmo laikų sociologija: struktūros ir tekstai. *Lietuvos mokslas*. Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas.
- Rogers C. R. 2005. *Apie tapimą asmeniu*. Vilnius: ALK
- Rubavičius V. 2010. *Postmodernusis kapitalizmas*. Kitos knygos.
- Rubavičius V. 2008. Valdoma demokratija: Lietuvos modelis. *Kultūros barai*. Nr. 2.
- Sąjūdis ateina iš toli*. 2008. Vilnius: Margi raštai.
- Sąjūdžio įtakų beišskant. Nepaklusniųjų tinkloveikos galia*. 2011. Baltos lankos.
- Samalavičius A. 2008. *Kaita ir tęstinumas: kultūros kritikos esė*. Kultūros barai.
- Sezemanas V. 1987. *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis.
- Sezemanas V. 1997. *Raštai. Filosofijos istorija. Kultūra*. Vilnius: Mintis.
- Simmel G. 2007. *Sociologija ir kultūros filosofija*. Margi raštai.
- Sorman G. 1990. *Sortir du socialisme*. Fayard.
- Šliogeris A. 2012. Apie vieną kitą grėsmę Lietuvai. *Nerimas*. Tyto alba.
- Taylor Ch. 1996. *Autentiškumo etika*. Vilnius: Aidai.
- Vaišvila Z. Tauta nuo Perestroikos iki Nepriklausomybės. Kas toliau? *Sąjūdžio vertybės ir jų likimai*. Edukologija.
- Vilkas E. 2008. *Neramios savaitės Lietuvoje*. Aušra.
- Vilkas E. 2008. *Ekonominis Lietuvos veidas*. Aušra.
- Wittig-Marcinkevičiūtė E. 2013. *Nacionalinės etikos griuvėsiai, arba kaip nužudyti valstybę jos intelektualų rankomis*. Kultūros barai.
- Žižek S. 2010. *Smurtas*. Demos.
- Žulkus 2012. Humanitariniai mokslai ir universitetai. Kiek esama realios grėsmės? *Nerimas*. Tyto alba.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Allport G. 63
Andriuškevičius A. 23
Arendt H. 21

Baudrillard J. 62
Bell D. 10
Brunschvieg L. 64

Castels M. 65, 66

Daujotytė-Pakerienė V. 33
Dumont L. 61

Fiske F. 57, 60

Giddens A. 8, 13, 47
Gyls P. 38
Gorbačov M. 32

Hankiss E. 35, 56
Heidegger M. 10

Jokubaitis A. 13
Kapočiūtė A. 57
Kappas A. 65
Kavolis V. 11, 21, 62
Kramer N. 65
Kubilius V. 54, 55
Kuhn T. 6
Kuzmickas B. 9, 48, 58, 65

Lopata R. 13

Marcinkevičius J. 33
Martinaitis M. 30
Mickūnas A. 17, 34

Norkus Z. 62

Ortega y Gasset J. 4.

Ozolas R. 33

Patočka J. 22

Petrusevičiūtė L. 57

Platonas 45, 46

Radžvilas V. 46

Rapoportas S. 23

Rogers C. R. 8

Rubavičius V. 62, 66

Samalavičius A. 36, 55, 59

Sezemanas V. 8

Simmel G. 19

Sormon G. 43

Šliogeris A. 38, 65

Taylor Ch. 63

Vaišvila Z. 33, 34

Vilkas E. 32, 38, 40

Wittig-Marcinkevičiūtė E. 28

Žižek S. 21

Žulkus V. 59

Kuzmickas B.

VIRSMAI, SUPRATIMAI, VERTINIMAI. PARADIGMINIAI PO-
KYČIAI LIETUVOS VISUOMENĖJE. Mokslo studija. – Vilnius: Mykolo
Romerio universitetas, 2015. 73 p.

Bibliogr. 69–70 p.

ISBN 978-9955-19-700-3 (spausdinta versija)

ISBN 978-9955-19-699-0 (elektroninė versija)

*Mokslo studija parengta vykdant projektą „Paradigminiai šiuolaikinės Lietu-
vos visuomenės mąstymo pokyčiai ir europinė erdvė“ (projekto kodas VP1-3.1-ŠMM-
07-K-03-025), finansuojamą Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dota-
cijos priemonę. Analizuojami Lietuvos visuomenės mąstymo pokyčiai, vykę politinio
virsmo – perėjimo nuo okupacijos prie nepriklausomybės, nuo totalitarinio režimo prie
demokratinės santvarkos – laikotarpiu. Trumpai apibūdinami tarpukario nepriklausomos
Lietuvos visuomenės mąstymo ypatumai. Nušviečiami minėtų santvarkų objekty-
vieji ir subjektyvieji struktūriniai skirtingumai, lėmę visuomenės mąstymo skirtumus.
Parodoma, kuo skyrėsi vienai ir kitai santvarkai būdingos darbo ir privačios iniciatyvos,
mąstymo ir nuomonių laisvės galimybės, individo ir kolektyvo santykio, tautos sampra-
tos. Kaip mąstymo paradigminės kaitos padarinius parodomas išsilaisvinimo vyksmas.
Aptariama šiuolaikinės demokratinės visuomenės evoliucija link vartotojiškos visu-
omenės, žinių visuomenės, elektroninių informacijos technologijų poveikis visuomenės
mąstymui.*

*Pažymėtina, kad ši mokslo studija yra pirmasis leidinys Lietuvos Respublikoje,
įvairiais pjūviais nagrinėjantis transnacionalinių teisinių sistemų santykio ir sąveikos
problemas.*

Bronislovas Kuzmickas

**VIRSMAI, SUPRATIMAI, VERTINIMAI.
Paradigminiai pokyčiai Lietuvos visuomenėje**

Mokslo studija

Redagavo Jūratė Balčiūnienė

Maketavo Daiva Šepetauskaitė

SL 585. 2015 01 27. 4,13 leidyb. apsk. l.

Tiražas 200 egz. Užsakymas 24 899

Mykolo Romerio universitetas

Ateities g. 20, Vilnius

Puslapis internete www.mruni.eu

El. paštas leidyba@mruni.eu

Parengė spaudai UAB „Baltijos kopija“

Kareivių g. 13B, Vilnius

Puslapis internete www.kopija.lt

El. paštas info@kopija.lt

Spausdino UAB „Vita Litera“

Savanorių pr. 137, Kaunas

Puslapis internete www.bpg.lt

El. paštas info@bpg.lt

Bronislovas Kuzmickas (g.1935) – filosofas, Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras, keliolikos knygų filosofijos ir politikos klausimais autorius.

Mokslo studija parengta vykdant projektą „Paradigminiai šiuolaikinės Lietuvos visuomenės mąstymo pokyčiai ir europinė erdvė“ (projekto kodas VP1-3.1-ŠMM-07-K-03-025), finansuojamą Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę. Analizuojami Lietuvos visuomenės mąstymo pokyčiai, vykę politinio virsmo – perėjimo nuo okupacijos prie nepriklausomybės, nuo totalitarinio režimo prie demokratinės santvarkos – laikotarpiu. Trumpai apibūdinami tarpukario nepriklausomos Lietuvos visuomenės mąstymo ypatumai. Nušviečiami minėtų santvarkų objektyvieji ir subjektyvieji struktūriniai skirtingumai, lėmę visuomenės mąstymo skirtumus. Parodoma, kuo skyrėsi vienai ir kitai santvarkai būdingos darbo ir privačios iniciatyvos, mąstymo ir nuomonių laisvės galimybės, individo ir kolektyvo santykio, tautos sampratos. Kaip mąstymo paradigminės kaitos padarinys parodomas išsilaisvinimo vyksmas. Aptariama šiuolaikinės demokratinės visuomenės evoliucija link vartotojiškos visuomenės, žinių visuomenės, elektroninių informacijos technologijų poveikis visuomenės mąstymui.

Pažymėtina, kad ši mokslo studija yra pirmasis leidinys Lietuvos Respublikoje, įvairiais pjuviais nagrinėjantis transnacionalinių teisinių sistemų santykio ir sąveikos problemas.

ISBN 978-9955-19-700-3

